

І Про самотійні в'язниці. Двадцять років тому в одиночці армавірської тюрми на Північному Кавказі палахкотіла чергова „національна“ дискусія.

Власне це була „одиначка“ тільки за старою назвою, бо нас там сиділо трое: анархіст-індивідуаліст І. С. Победімський, що ждав собі військового суду за експропріацію, есдек-більшовик С. П. Кочурін, що мав піти на зіслання за статтею 102, і я, за їхньою термінологією — безпартійний шпак, що за силою тієї ж статті 102, 103 й 159 доживався суду новочеркаської судової палати.

З тов. Кочурином були ми давні приятелі; вкупі на волі працювали, вкупі на цей раз клопів годували і з однієї миски шостий місяць їли борщ із чорними тарганами (я, навіть, узяв на себе обов'язок зарані виловлювати їх і викидати, бо Кочурін фізично не переносив цієї санітарної операції). Але сталося так, що в ту ж миску я мимоволі підсипав національного перцю.

Якось попала до нас у камеру відома гумореска Винниченка „Уміркований та щирий“. Кочуринові найбільше припало до вподоби знамените — „Геть, чортова кацапня, з наших українських тюрем! Чого поналазили сюди“?.. Він бігав по камері (вісім кроків навскоси; ліжка для цього прибиралося) потирав свої малежькі ручки й хіхікав:

— Хі-хі... Оце так здорово!.. Старайтеся, шановні хахли, старайтеся! В першу чергу подбайте про свої власні українські тюрми... Хі-хі...

Було це після багатьох палких дискусій, де Кочурін давав автономію полякам, фінам, грузинам, татарам, але тільки не українцям („Мова ж однакова, товаришу, і культура, і історія...“). На цей раз я необачно гукнув:

— Краще вже українські тюрми, ніж ваші великодержавні.

В СВОЇЙ ХАТІ — ЧУЖА
ПРАВДА І СИЛА І ВОЛЯ

(спогади)

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

Степа Петрович остовпів і навіть бігати перестав:
— Чим же краще?

— Та так... (я мнявся)... То ж, бач, самодержавство... татарщина... А то ж таки — молода держава... на європейський зразок...

Степан Петрович був старший за мене років на десять. Але, забувши свою солідарність, сів на цей раз просто на підлогу й заходився реготатись:

— Ой, держіть мене, а то вмиру!.. Ви, значить, серйозно думаєте про самостійну українську тюрму?.. Ждете від неї національної насолоди?.. Ха-ха-ха... Ну, тоді ми пасуємо перед таким патріотизмом! За таким патріотизмом ви справді заведете свої власні тюрми та ще й самі сядете до їх... Чого вам особливо бажаю від господи бога!..

Ми посварилися...

...Степане Петровичу, де ви тепер? Я хотів би персонально для вас розказати про справжню самостійну українську в'язницю „на європейський зразок...“

Бо десять років після того, 5-го листопада 1918 року я вже сидів у своїй ріднесенькій українській в'язниці, та ще як сидів!

За прикладом Данила Івановича Недоторканого, сам до неї вперся:

— Беріть мене, беріть! Ми можемо постояти за ідею... Пане Самжаренку, ходім!..“

За пана Самжаренку правив на цей раз шановний поет наш Дмитро Загул, якого я потяг за собою до Лук'янівки, проти всякої його згоди й сподівання. Каюся!

II Ми самовизначаємося. Революція захопила мене на Кавказі, якраз там, де на маленькій площі вовтузилося 45 народів, поставлених мудрою політикою царською ніж-на-ніж. Не диво, що після революції, за проводом своїх національних ватажків, вони в першу чергу заходилися самовизначатися на кавказький зразок.

Під Гудермесом гриміли гармати й кахикали кулемети; це там чеченці пускали під насип військові потяги та здобували собі зброю, а салдати бавилися, обстрілюючи кожен аул понад колією. На Сунжі, від Сліпдовської до Петропавлівської, горіли станиці й дзвони били на сполох. В Дагестані на кумицькій площі палали села й хутори, від Хатамат-Юрта до Чир-Юрта. В Інгушетії зводили свої криваві рахунки ворожі секти й родові ейхи. Ворушилися Кабарда й Осетія.

Навіть у Владикавказі нам доводилося брати жваву участь у самовизначенні роздратованих народів, — власне, не так нам, як ногам нашим.

Справа стояла, приблизно, так.

Ви собі йшли додому, скажемо, з редакції газети „Вперед“ (що в дійсності кожного дня відступала назад). Але раптом — гвалт! Люди біжать або ж деруться на паркани, крамарі зачиняють крамниці й вікна, а вподовж вулиці шаленим алюром креше мостову загін кінності в черкесках і папах з кінджалами в зубах і гвинтівками в руках, стріляючи в кожного вахлакуватого громадянина, що не встиг заховатись.

Розпитувати вам не було часу. Протестувати вам не було охоти. Ви собі вибирали третє: кішкою дерлися на паркан і чувалом падали в чужий садок, де й лежали собі тихо, доки загін мчався мимо, простреливши одним заходом три-чотири дірочки у вас над головою. Після того ви могли спокійно вийти за вулицю й довідатися, що Владикавказ самовизначився в бік інгушів. Звичайно, ви не протестували. Ваша хата скраю.

Але трохи згодом по вулицях мчався вже новий загін із стріляниною, і вам ніколи було поспитати в їх мандатів. Ви знов лежали собі в чужому садку й читали нишком: „ослаби, остави й прости“..., а Владикавказ, тимчасом, самовизначався в бік осетинський. Власне проти осетинської республіки ви

теж не мали б жадного слова, але Кабарда рішуче проти... Тому держить свої ноги напоготові! Одночасно не забувайте й про козаків із їхнім гаслом „Росія—для руських“. А коли так, то вам лишається ходити тільки вулицями, де не такі високі паркани.

Все це, нарешті, впливало не на самі тільки ноги. Я почав думати, що без власного самовизначення мені не обійтись, і пригадав, що на Ставропільщині проживає понад 130 тисяч моїх земляків з Полтавщини та Харківщини. До речі, мене запрохали туди до кооперативного журналу „Трудовой крестьянин“. І я зідхнув повними грудьми, опинившись у Ставрополі.

Правду казати, тоді ще на Кавказі не було певного уявлення про більшовиків. Навколо горіла й дотлівала стара штучна національна ворожнеча; бурувала кавказька армія, що поволі, тікаючи з фронту, насичувала всі закутки північного Кавказу, а не могла вільно вибратися далі на північ; загострювалася стара ворожнеча між козаками та „іногородніми“. Для провінційних міщанських містечок усе це складало вражінням первісного хаосу й цілковитої анархії.

Тимчасом вибухнула Жовтнева революція й повела до дальшого розшарування й загострення боротьби. На Дону зародилася денікінщина, і до неї попливли звідусіль уламки старого минулого, почавши з кадетів аж до Пуришкевича й Маркова Другого. Ополовині червня 1918 року денікінці рушили на Кубань і Ставропіль, мов снігова лавина, зростаючи в кожній станиці новими козацькими сотнями й полками. Коли вони захопили Ставропіль і поставили на Форштадті свої перші шибениці, всім ясно стало, що самовизначення вступає на нову стежку.

Доводилося шукати нового пристановища. Мимоволі я пригадав, що в мене десь там є своя власна

українська держава з прапором, печаткою, карбованцями й гетьманом Павлом Скоропадським. Певних відомостей про гетьманщину в нас не було. Але ставропільська українська громада дала мені найсприятливіші інформації... На Україні — повний лад і спокій. Гетьман же ж! Більше ста років мріяли ж!

— Ми вам дамо перепуск. Та що там! Ми вас вирядимо на Україну повноважним консулом. Готуйтеся...

III Я — консулом. Нехай мені дарують читачі — може, хто знає цікавіші анекдоти, щоб розказати їх добрим людям на забавку. Але на мою думку, нашу дійсність ущерть переповнено випадками, далеко кращими від усяких анекдотів. Тому тримаюся справдішніх подій.

Зі Ставрополя я вибрався таки дійсно „повноважним консулом ставропільської української громади“ (печатка, п'ять підписів і штамп). З огляду на те, що вся самостійна ставропільська громада складалася на той час із печатки й п'яťох осіб, думаю, що не було підстав вважати мої уповноваження за недійсні.

На жаль, я вже не пам'ятаю цих історичних імен, але їхніх облич забути ніяк не можна. На високій драбинці своєї українсько-громадської служби вони мостилися відповідно до довжини свого вуса.

Голова громади мав феноменальні вусища, які давали йому перевагу на всіх українських зборах. Тільки виходив він на естраду з пропозицією вибрати-президію, зразу летів до стелі буйношалений вибух вигуків:

— Порхуна!... Порхуна!..

— Вас!.. Вас!..

— Скажіть ваше прізвище, — ми вас хочемо!..

Іноді вся зала вставала й співала „Ще не вмерла Україна“...

Заступник його був людиною достойнішою, але вуса мав на цілий вершок коротшого.

Скарбник зовсім не мав такої мужньої національної ознаки, але брав хитрощами. Вус у його був загальнолюдського розміру, отже він його старанно українізував, продовживши через усю бороду й спустивши вниз. Бороду, звичайно, брив.

Четвертого члена вибрали з поваги до минулого. Вуса мав стриженого... Але всі пам'ятали, що він колись носив вусища, за які губернатор Янушкевич висадив його з канцелярії. Бідолашний українець мусив їх постригти й придбав собі після того великої популярності:

— Ото, дивіться, панок пішов, такий собі гладенький... А вуса — щіточкою. Запам'ятайте: постраждав за революцію!..

Секретар у їх був зовсім безусий, але мусіли терпіти це, бо єдине він тільки й умів писати по українському.

Я знав, що на Україну проскочити було важко, бо денікінців підтримувала Антанта, а німці вважали їх за своїх ворогів. Українське посвідчення, кажуть, у таких випадках дуже помагало. І я прийшов до ставропольських вусачів прохати українського посвідчення.

Голова самостійної громади, відкинувши, для більшого вражіння свої вуса на плечі, урочисто промовив:

— Щоб таки ми та не видали нашому (і так далі) письменникові? Та господи ж! Нам же Денікін іще не закон. Ми твердо додержуємося права на самовизначення. Тому ми не просто акредитуємо вас нашим консулом у межах української народньої республіки... Так, так... Консулом!.. Чого це ви, пане добродію, так виричили очі? Ваше зачудовання мені не до вподоби. Ви, як я бачу, не вірите в наше право на самовизначення й заперечуєте наші мандати?

— Прошу пана голову, я тепер нічого не заперечую. Але, здається ж, пан гетьман іще не визнав ставропольської самостійної громади, а ви вже призначаєте консулів...

— То нічого. Ми їм замажемо очі дорученням. Ми вам доручимо підняти там питання про переселення на Україну 135 тисяч українців Ставропільщини.

— То даруйте мені ще раз... А ви не думаєте, що з таким мандатом я опинюся, коли не на денікінській шибениці, то на німецькій?

Тут усі вони не витримали державно-офіційного тону й зареготалися, як запорожці над листом султанові.

— Уявіть собі, що ми десятками даємо такі мандати біженцям на Україну, і німецькі дурні в Маріуполі та в Бердянському пропускають їх далі. Дерзайте!

І я „дерзнув“. Мені видали мандата виключно для „Червоного Перцю“ (коли б тоді був такий):

„Ставропільська українська громада від імени 135 тисяч українців цим уповноважує Пилипа Капельгородського бути її повноважним консулом і заступати її інтереси в межах Української Держави. Доручає йому порушити перед гетьманським урядом справу про переселення українців Ставропільщини на Україну“. (Печатка, п'ять підписів).

Я був на своїм віку навчителем, діловодом, бухгалтером, кравцем, теслею, електромонтером, шофером, директором союзбанку, головою сільгоспсоюзу, редактором, письменником, статистиком, військовим чиновником, кооператором, гідротехніком, садівником, але консулом самостійної української громади не доводилося бути. Оглянувши критичним оком свій консульський мандат, я обережно запакував його в палятурку найневиннішої арифметики Малініна й Буреніна і вирушив... Куди?... Додому чи нахаус?... На Україну чи в Німеччину?

IV Das Deutschland. Межи мною та Україною лежала тоді Озівська калюжа, найменована по всіх географіях морем. До Озівської калюжі було ще два фронти: під Ставрополем і під Кавказькою.

Тому нам салютували з гармат досить таки урочисто, а під Кавказькою найбуржуазніша частина пасажирів повтікала в степ. Ми прибули до Єйського без перешкод.

У Єйському був уже кордон: по той бік моря — німці. Але для прикордонної варті були в мене досить надійні документи інструктора ставропільської кооперації. І ще б пак! Тодішнього голову ставропільського губсоюзу тількищо призначили за уповноваженого продовольчого відділу усієї денікінської армії (титул, якого він насилу відкараскався).

Але все ж таки бравий денікінський поручник думав, що їхати морем з речами та сім'єю дуже небезпечно. Він знаходив можливим дозволити мені виїхати з сім'єю, але без речей... Чотири з половиною аршина сукна, спеціально призначені на це ставропільською губспілкою, переконали пана поручника, що й на річці можна дати перепуск.

З рибалкою, власником човна, ми вже поладнали швидше. Стюжка керенок, зароблена двома місяцями служби в кооперації, встановила між нами приятельські взаємини. І ми незабаром вирушили під невеличким парусом нібито на самостійну Україну, нібито під крильце ясновельможного пана гетьмана.

Це був трагічний момент, коли човен, після дванадцяти годин гоїдання на хвилях (з усіма належними наслідками) наблизився до берега батьків моїх, колишньої Малоросії, а тодішньої гетьманщини (Україна теж), де я не був протягом десятка років.

Першим на кого ми тут напоролися, був німецький пан поручик (пішлося мені на поручників!) з берегової охорони. Так це було несподівано, що я вилаявся із всією ширістю й відчаєм, на які мене спонукала перспектива повороту до Єйського або ж арешту в Маріуполі.

І несподівано ввічливий голос пана поручника запитав чистою українською мовою:

— То пан, як бачу, українець?

— Еге ж, еге ж. Десять років не був дома, а тут...

— Тоді приставайте до берега.

Тут я дістав свою арифметику Малініна й Буреніна, видрав з палятурки знаменитого свого мандата й подав загадковій істоті в австрійському кашкеті та в погонах.

Пан поручник перечитав, цокнув каблуками, жваво протяг свою руку й промовив:

— Яка мила несподіванка... Я вас знаю по „Літературно-Науковому Віснику“. Я сам — галичанин, поручник австрійської армії Страшко. Але...

Тут він засміявся, нахилився ближче, дав мені першу повноцінну лекцію з курсу українського державного права та моїх ставропільських мандатів.

Вислухавши його й подякувавши, я не став гаяти часу й вирішив дати історичному документові належний напрямок. Зайшовши до відомого затишного місця, передрав свій мандат на дрібні клаптики й поспішив укинути цей спогад про ставропільські вуса туди, де йому, на мою думку, було найпристойніше.

А на батьківщину поїхав звичайним собі кооператором.

В На нашій — не своїй землі. В Лубнях, звичайно, затишніше, ніж у Києві, — ні грому такого революційного, ні продовольчих труднощів. Коли б не залізниця, то сиділи б лубенці, здебільшого, по своїх закапелках, садили б картоплю на тернівській толоці, ходили б до Афанасія Сидячого на прощу та ворожили на „соломонах“. Не життя, а живуха пічкурницька.

Не дурно ж у важкі роки тікали до Лубень з Києва та з Харкова професори, літератори, художники, урядовці — на зелену травку, на дешеві випаси, подаль від небезпечного гасла — „Хто не з нами, той проти нас“...

Гетьманщину Лубні сприймали всім своїм похли-
ливим серцем і всією своєю пічкурницькою вдачею
„Слава богу, мовляв, хоч який-такий лад маємо...“
Частина таких спасеників скося поглядала на Кав-
каз: „Ось прийде Денікін, то ще краще зажи-
вемо...“

А частина косила очі на Київ: десь там у надрах
самостійницьких вистигала петлюрівщина, і кожен
солодко мріяв про „великия і богатия милости“.

Тільки більшовицьких організацій було не чути
з причин зрозумілих: в такому богоспасенному за-
капелку робітників була жменька та й тих гетьман-
щина розполохала.

В земстві сиділи колишні кооператори, в коопера-
ції сиділи „стовідсоткові“ українці. І мляво котилося
мимо дрібне життя, так ніби лубенці самі нічого не
діяли, а тільки дивилися з гальорки на сцену, лу-
скаючи насіння, переморгуючись із сусідкою та ви-
являючи свої симпатії чи антипатії плесканням рук,
шиканням та вигуками „слава“ й „геть“.

В оцих верхах лубенсько-українських гостинно
приймали всіх, що йшли вногу з українською течією.
Українського баса, що провадив просвітянську ро-
боту, виспівуючи масні куплети за певну кількість
українських „горпинок“; самоназваного професора,
що ніколи не нюхав ні професури, ні української
науки, але вміло пристосувався до „руху посполито-
того“; українського митрополита, що так ловко
промовляв до возлюблених братів і сестер; львівську
богородицю, що в своїй бишиваній льолі так нага-
дувала наших українських молодичок.

Після довгої відсутности, після революції, цен-
тральної ради я так мало знав нову Україну й укра-
їнців, що (пам'ятаючи про ставропільських усаців)
заходився вивчати життя з самого споду. Відтоді
й розпочав свої численні мандрівки по селах пішки
(з мандатом інструктора - позашкільника, або інструк-
тора кооперації, або нарешті, за радвлади — лектора

політграмоти та історії революції). Виміряв шляхи й стежки лубенські на 30—40—60 верстов. Ходив і далі, на Хорольщину, Миргородщину, Роменщину, Лохвищину трактами Лубні—Снітин—Яремівщина—Піски або Лубні—Богданівка—Максимівка—Семівка, за 70—80 верстов. Приставав за лектора до славнозвісного співця Микиші в його селянських концертах, їздив з пересувним кіно, виступав по селах, по радгоспах, на заводах, в робітничих клубах. Ночував по селянських клунях і коморах, у полі під стогом, по школах, кооперативах, по батрацьких хатах і під куркульською стріхою. Бувало й таке, що шив штани або робив цеберки за харчі. І весь час вислухував сотні історій, вивчав життя, силкуючись ліквідувати свою застарілу українсько-політичну неписьменність.

Не забуваймо, що над нами всіма тяжила давня, ще гоголівська бутафорна „малоросійщина“ з „Вечорів на хуторі біля Диканьки“, продовжена потім нашою дворянсько-народницькою літературою. В уяві здебільшого вставала традиційна весела хазяйська хатка, „і ставок, і млинок, і вишневенький садок“. На покуті—гаптовані рушники, вся піч у візерунках (синькою), на столі—біла скатертину, вареники в сметані, ковбаса, пляшка й чарка. Довговусий кремезний господар і червонопика дебела молодиця в тонких вишиваних сорочках гостинно запрошують до столу:

„Просимо гостей до хати,
просим, просимо сидать“...

На стіні—Шевченко, на полиці—„Кобзар“, а в „кобзарі“—квиток дійсного члена „Просвіти“... Траплялися, звичайно, і такі оселі. Але вже господар такої чепурної хати ні крихотки не нагадував колишнього гоголівського доброзичливого Солопія...

— Тепер заживемо!.. хвалити бога милосердного, вкоротили хвоста голодрабцям.

— Дуже багато в нас бідноти, Омеляне Якововичу. Тісно. Доки цього питання не розв'яжемо, не буде в нас ладу.

— Га!.. Це ви про ту босоту? То ви її не бачили підчас революції! Їм би тільки грабувати, нищити, ледарювати... Годі вже з ними панькатися. Он чули, як тепер здорово їм прописують німці та гайдамаки?

— Прописувати то прописують, але чи ж не собі на голову?

— Хо-хо... Он подивіться в Яблунові. Чесонули їх спочатку гарматами та кулеметами, а потім — нагаями та шомполами. Тепер — як шовкові стали.

— Що бо ви кажете, Омеляне Якововичу! Це ж уже те саме, що й за царя було.

— А що ви думаете? Погано було за царя?

— А де ж той цар тепер? Не забули?

— Ге... Не турбуйтеся. Тепер уже такого не зробимо.

Розшарування йшло далі. Заможницькі хазяїни одверто тулилися до панів, а голота потихеньку починала гомоніти про більшовиків. На шляху Лубні—Існівці—Вороненці—Лазірки доводилося мені ночувати в незаможника Коваленка. Такий собі середнього віку чоловік з отих, що побували на заробітках і знають, по чім ківш лиха. Він якраз був свідком того, як український „патріота“ пан Микола Шемет, укупі з німцями та гайдамаками, підкоряв рідну Лубенщину під ноги ясновельможного Павла Скоропадського.

Ви ж знаєте Миколу Шемета? Хто б подумав? Це ж давні тутешні українські пани, вони зроду-віку стояли за українську справу. 1905 року видавали тут у Лубнях першу українську газету „Хлібороб“.. Були під доглядом поліції, судилися за підготовку до повстання...

— Чув про це. Там усе підроблено лубенськими провокаторами. Спочатку військовий суд засудив

Шемета до кари на смерть, а потім інший суд виправдав зовсім.

— Во-во... Словом — усі вони такі там старателі українські, що ну! Їздили гуртом вибирати собі пана гетьмана, а після того Микола Шемет прийшов на Лубенщину з карним загоном. Що тут було по селах!

— Били?

— То ще нічого, що били. Нам до того не звикати. Та ось подивіться самі.

Тов. Коваленко скинув жилетку, закотив на спині сорочку й показав покарбовану гетьманськими шомполами спину. Жажна графіка! Кожний рубець усіма своїми смугами кричав про середньовіччя та про цілковите здичавіння.

— О, бачте? Це в нас так і прозвали по селах — „скрижалями заповіту“. На їх писали нам десять божих заповідей: „Не пожелай“... „Чти отця твого“...

— Невже Шемет?

— Ні, він не бив. А зате вже й спинити не міг. Це в нас по селах, як пошесть така пішла. Тільки заскочить загін, зразу й посунуть до командира куркулі та піп та панки сусідні: „Коваленка треба провчити... Породу... Гармаша“... Достометні, мовляв, більшовики... А їхня вся вина тільки, що, може, слово десь сказав не так. Та тоді не розбирали. Треба було когось бити, щоб інших налякати, ну й били, кого попало. Здорово били, сукини сини! У нас аж двох на смерть забили.

— Як же ото воно колишній „народолюбець“ Шемет до такого дійшов?

— А так... Потрішечки... Такі вже, мабуть, із їх народолюбці були. Хоч, правду казати, наш Микола Михайлович таки не витримав: доїхав зі своїм загоном до Лубень та й застрелився.

Помовчав трохи:

— Туди й дорога!

Так само пороли й на Миргородщині за проводом повітового старости. На станції Миргород офіцери-гетьманці знайшли собі ще крашу забавку: ловили нібито більшовиків і тут же рубали.

Що творилося по дальших закапелках — трудно й повірити. У Хорошках зустрів двох біженців-бідняків з с. Зачепилівки, — втекли від свого пана. Був там у їх поміщик Зінов'єв Олексій Олексійович. Робив селянськими руками свої 300 десятин, читав календар та „Русское знамя“ і серйозно вірив, що сам господь бог утворив на віки вічні земельну власність, і пана-благодітеля, царя батюшку і станового пристава, і Гришку Распутіна, і, на самому споді самодержавної купи — вічного наймита панського — селянина.

Револуція фаркнула Зінов'єва по всіх його панських м'язах і по всіх рабовласницьких мозках. Озвірів і розлютувався. Діждавшись пана гетьмана, зразу ж організував собі карний загін із місцевих куркулів, панків, попівських синків та й пішов по селах винищувати крामолу.

В с. Зачепилівці розстріляв трьох селян на чолі з тов. Крутоголовим, а в с. Миколаївці повісив двох прилюдно на телеграфних стовпах. В с. Семенівці впіймав Заковерю Дмитра й вирізав йому, живому, на ногах лампаси, а на спині — гасло „Земля й воля“. Тут же повісив Степана Бондаря на дереві, а інших поров шомполами. В с. Олександрівці бив усіх підряд, не минаючи й вісімдесятилітніх дідів, та вимагав, щоб вони видали йому революціонера Павла Зеленського. Дружину Зеленського прив'язав волоссям до свого сідла й скакав по селу, полосуєчи її нагаями.

Нарешті оточив вартою село й заборонив людям топити піч, варити їжу й виходити чи виїздити за межі села, доки не дадуть йому до рук Зеленського. Три дні мучилися селяни, не маючи змоги виїхати в поле на роботу чи до лікаря по ліки. Кінець-

кінцем мусіли видати Зеленського панові. Осатанілий Зінов'єв закував його в кайдани й протягом 20 днів катував нелюдськими муками, доки такі натішився до сходу.

Неймовірна історія! Але пізніше сам Павло Зеленський (якому пощастило втекти) ствердив мені все до слова. А трохи згодом і сам Зінов'єв попався (фалшивим посвідченням) до рук радянського суду, і я мав змогу ще раз простежити всю цю жахну історію за доказами всіх недобитих і недорізанних цим видатним катом. (Зінов'єва розстріляли на початку 1928 року).

За численними селянськими оповіданнями гетьманщина вставала перед очима, як найогидніша форма поневолення й знущання. Кати розперезалися, відкинувши геть усякі церемонії. Але гетьманський державний апарат тимчасом рипів собі й шкутильгав і сьак-так провадив свою справу далі. Українці-культурники любісінько сиділи по всіх гетьманських установах, майстрували гетьманську академію наук, українське мистецтво, школу, кооперацію, суд, тюрму, шибениці. На обіжниках всяких там департаментів траплялися іноді найповажніші українські підписи... Читаєш, було, й не розумієш, що вона собі думає, ота інтелігенція: яму рие гетьманщині чи співробітничає.

Щоб розвіяти деякі сумніви, надумав поїхати до Києва.

VI На курсах державного права. Після лубенських закапелків ясновельможний Київ того часу вражав малодосвідченого провінціала показовим блиском своєї штучної державности. Поротих селянських спин киянам було не видно. Утиски робітників провадилося десь за обрієм старопанських вулиць. А зате бундючно й урочисто випинала себе гетьманщина. Гетьманський двір, пани міністри, український генералітет, власна поліція зі спеціальними вензлями „Д. В“. (офіційно „державна варта“, неофіційно —

„дайош взятку“). На зборах гримів чудовий національний хор під орудою Стешенка. По кишенях шелестіли новенькі українські „горпинки“... Слава! Слава!

І, коли хоче, цих безперечних суверенних українських досягнень не порушували навіть німецькі загони, що маршували часом київськими вулицями своїм важким розміреним кроком. Якраз навпаки: побачивши цю дружню демонстрацію нашого міжнародного становища, мимоволі думалося, що гетьманські карбованці ходитимуть іще принаймні хоч до вечора.

Правда, кайзер Вільгельм уже „визнав за благо“ дременути в Голяндію, покинувши батьківський престол і свою власну сім'ю. Правда й те, що німецькі республіканські загони м. Києва вже завели собі ради салдатських депутатів... Але... хм... Поруч їх по київських пішоходах уже дзенькали острогами офіцери денікінських загонів, що з ласки пана гетьмана формувалися в Києві во ім'я „єдиної неділимої“... І денікінські послы вели переговори з гетьманськими уповноваженими в цілком делікатній справі: скільки саме хоче пан гетьман за все оптом? За булаву й за білу бутафорську черкеску? За продажню пишноту свого київського палацу з усіма халуями й за солодкі мрії про київську корону? (міністри й генералітет продавалися окремо, самостійно).

Все це було так незвичайно, що я не став на цей раз відновляти навіть старі літературні знайомства. Поспішив купити квиток на міській станції, щоб ранком 5-го листопада повернутися до Лубень.

Отут моє скромне оповідання трохи розійдеться з офіційними гетьманськими документами. На нашу думку, було так. В будинку ч. 4, квартира ч. 8 по Некрасівській вулиці зібралось п'ятеро досить смирних людей, до того ще й родичів. Господар Кімнати К. І. Огородній (нині секретар оргвідділу Книгоспілки), його дружина, його брат (мій давній товариш

по школі), я та ще якась незалежна студентка найвищих жіночих курсів. Дві пляшки дешевого вина аж ніяк не зменшували буйного настрою людей, що побачилися після довгої розлуки та ще й на передодні повалення гетьманщини. Лягли, звичайно, пізно, поділивши житлопідлогу ширмами на дві шикарних опочивальні: чоловічу й жіночу!

Але за відомостями гетьманських шпиків справа стояла зовсім не так. Досить таки підозріла особа недавно прибула з Кавказу (це — я). Лубенський пристав Лойко атестує її цілком паскудно (це — мене). Приїхавши до Києва, злочинець зв'язався з такими ж бандитами та й заходився тягати до будинка ч. 4 бомби (це — я). Шпики божилися, що на власні очі бачили, як я ніс аж із Басарабки вибухові речі страшної сили, бо йшов з ними просто бруком, обережно минаючи людей, тумби й фонарі біля пішохідів. Ясно, як на лисині, що в будинку ч. 4 по Некрасівській вулиці йшла підготовка повстання проти пана гетьмана якраз до дня Жовтневої революції.

Далі вже наші власні спостереження цілком збігаються з офіційними. Шпиків було двоє; пристав з Лук'янівського участку був один; поліцаїв — три і озброєних гвинтівками гайдамаків — щось біля десятка. Час був, приблизно, пів на третю ночі. Візита, звичайно, трохи запізнена й досить оригінальна. Десь там унизу хтось там їх упустив, а до нас вони вдерлися, відкинувши всякі церемонії й висадивши двері, що були на защіпці.

Коли ви раптом прокидаєтеся на долівці й бачите три-чотири зовсім зайвих багнети вістрями просто вам у груди, а хтось у золотих погонах, запінившись, танцює поруч і кричить — „Руки вгору!“ — то ви ніколи не протестуєте... Вгору, так угору...

От тільки костюми... Не можна сказати, щоб ми були в костюмах, цілком пристойних для прийому гостей. Але надівати штани під наганом пана пристава було б трохи нетактовним. І ми підняли руки

вгору з єдиною надією, що нашим дамам, отам за ширмою, на цей раз було не до наших костюмів... а якраз — до своїх власних. Бо їх незабаром вигнали до нас у самих льолях, звелівши теж тримати руки вгору.

Далі все пішло, як на сковзалці. Обшукавши наші „ліжка“, дозволили нам загорнутися в укривала. Пильно переглянули всі наші речі, бо, правду казати, це їх не дуже й обтяжило: записна книжка, хусточка до носа, гаманець із кількома фінансовими доказами нашої державної самостійності і кепка на голові.

Після того до нашої кімнати загнали всіх мешканців квартирі ч. 8 у костюмах, аж ніяк не пристосованих для загальних зборів. Але укривала й простирадла дуже влучно й мальовничо замінили всенькі штани й спідниці.

К. І. Огородній, замотаний у простирadlo на взірць стародавнього сенатора, привітав гостей, як чемний господар кімнати:

— Знайомтеся: Дмитро Загул... А це — Пилип Капельгородський...

Переді мною стояв відомий поет, у той час — автор симпатичної „лямпадки перед образом святим“ та інших не менше симпатичних штук.

— Дуже радий вас бачити. Знайомтеся: моя дружина...

— Не р-раз-га-ва-рі-вать!.. Нечипоренко! постав часових!

Мене до того часу стягали з ліжок, ослонів і стільців, щоб одвести під арешт, не більш як п'ять разів. Але то все було в самодержавній Росії. А тепер же, хвалити бога, маємо свою власну Україну з паном гетьманом. Хіба ми чужинці якісь? „хіба в нас земля безрозсудна?..“

Я виступив з мотивованим протестом. Кияни, мабуть, краще знали обсяг своїх державних прав, а тому нетерпляче сіпали мене за рукав. Пристав за-тупотів і заверещав:

— Ма-л-ч-а-ть!.. Немедленно прикажу связать верьовкой, еслі не замолчіш!..

— Не маєте права! Хто вам дозволив знущатися так над жінками? Для чого ви позганняли нас усіх сюди роздягненими?

— Нечипоренко!.. Связать!..

Там, де вішають, звичайно, завжди є мотузка, а там, де хочуть зв'язати — не завжди. Мене взяли й потягли до пекарні. Приємне знайомство на якийсь час перервали.

Швиденько закінчили протокол огляду й розшуку. Хотіли були забрати всіх, але на цей раз мужчини запротестували колективно. Після довгих суперечок жінок відпустили. Нам дозволили надіти штани та інші публічно-необхідні речі й поставили попарно.

— Нечипоренко! Смотрі в оба!.. Еслі тільки хто сделаєть хоть одін шаг в сторону — стреляй без предупреждения...

Нечипоренко сказав, що він „рад стараться“, але нам це було не до вподоби... Чорт забирай! Коли він мене бахне в потилицю „без предупреждения“, то як же я тоді доведу йому, що зовсім і не думав ступати „в сторону“?

І от вам: київські пішоходи такі широкі, а ми тимчасом тулилися до будинків, як до мамі рідної, Ніч же! Спіткнешся там на окрайку пішохода, а Нечипоренко зразу вам і почне „стараться“...

Не можна сказати, щоб шлях до лук'янівської в'язниці був дуже веселий. Тільки пан пристав ішов поруч з наганом напоготові й самозадоволено потішався... Яка блискуча перемога!.. Хм... і без найменших втрат!..

Лук'янівський поліційний участок дістався молодій українській державі в спадщину після небіжчика Миколи II. Нарі були старі й клопи по їх лазили наявно старорежимні: кусалися без найменшого класового підходу. Така ж позакласова публіка спала на нарах у блювотині. І дух, і настрої були таки важкенькі.

Якийсь вертлявий товаришок усе приставав до нас із лайкою на адресу пана гетьмана та допитувався, як на нашу думку? Ми йому на це — ні слова: гетьман, справді, паскудний, — протестувати не доводилося. А патякати з товаришочками такого сорту — тим більше.

Наша група жваво робила догадки з приводу арешту. Непорозуміння якесь... Ну, що ж? Ранком допитають та й випустять...

В моїй практиці досі такого не потраплялося. В моїй практиці траплялося інше. Тому, поклавши кепку під голову, заснув, справедливо розсудивши, що до ранку нічого не придумаєш.

І мав рацію. Бо ранком нас повели до лук'янівської в'язниці.

VII „Пане Самжаренку, ходім“... Що сказав би Данило Іванович Недоторканий, коли б отак вели його не до якоїсь там старорежимної кацапської тюрми, а таки до нашої, української державної?

І якийсь ото дурень сказав колись, що України не було, немає й не буде?

Але, по правді, йшли ми, на цей раз не виявляючи особливого захоплення. Чорт забери! Мабуть, таки життя трішечки відмінилося.

Колись політичний в'язень ішов героєм на всю губу. Я сам пам'ятаю, як нас зустрічала публіка на процесі 1909 року в Армавірі. Цілим натовпом проводила від тюрми до дверей суду й назад і цілими днями простоювала під вікнами судової залі. (Судили за зачиненими дверима). І було нам від цього веселіше сидіти в порожній залі. І знали ми, що кожне слово наше підхоплять там, за дверима. Так було колись.

Але на цей раз нас провозжали тільки байдужими поглядами. Коли державна варта вела мимо львівського базару двох українських письменників; двох неповинних службовців, єдину тільки співчутливу фразу вдалося впіймати моєму нашорошеному вуху:

— Ф'ю-ю-ю-ю... Карманщиків повели...

Треба думати, що вигляд у нас був далеко не геройський. Ми навіть раді були добратися до знаменитого лук'янівського будинку відпочинку, де відпочивало в свій час не мало українських письменників та громадських діячів.

Отже, не ми перші й останні... „Пане Самжаренку, ходім“...

Колись тюрму всеросійські в'язні прозвали народнім університетом, — і мали на це рацію. У тюрми завжди було своє політично-соціальне обличчя і своя навчальна роля. Давно колись по тюрмах сиділи переважно злодії або ті, кого панські закони визнавали за злодіїв. Потім туди посунула політика. Бунтували робітники, то й тюрми становилися „робітничими“. Заворушилися після 1905 року матроси та салдати — і їх (після присудів) попадалося не мало. Нарешті, виступило село — і тюрми вщерть набили „аграрники“. Майже весь трудящий актив від станка й від плуга побував отут за ґратами з 1902 до 1917 року, усвідомляючи та організуючи свій стихійний рух проти утисків і неправди.

Але даремно б ви шукали тоді тут попа, чиновника й куркуля — „православ'є, самодержав'є і народність“, — трійцю „єдиносущую“ і не роздільну. Це зовсім не значить, що на високостях нашої колишньої самодержавної купи не було злочинців. Якраз навпаки, бо там, угорі —

„Воры — так уж воры! Крупные, с кокардами!“

Крадут — так уж крадут! Целыми миллиардами!“..

Але не для їх тоді тюрми будувалося: не їх саджали, а вони саджали. Коли ж необачно попадався такий великий сом до невода юстиції, то кінець був один:

„И, содрав гонорар неумеренный, восклицал тут присяжный поверенный:

— Перед вами стоит гражданин чище снега альпийских вершин“...

І „громадянин-сам“ вільно плив собі далі, розчепішивши рота: ловися, рибко, велика й маленька...

Лук'янівська самостійно-українська тюрма на початку 1918 року уявляла собою бочку з оселедцями—тими ж самісінькими, що й до революції.

Сиділи переважно робітники й селяни. Тільки не ті селяни, що в їх по хлібах воли ревуть, а на токах молотарки гудуть, а в полі батраки за косою та за плугом забавляються. Куркуль тоді за ґрати не попадав, а якраз навпаки: за куркульськими вказівками набивали тюрми бідняками.

Сиділо багато більшовиків. Але разом сидів і Симон Петлюра та чималенько всякої української інтелігенції. Остання виявляла повну розгубленість: „От вам і гетьман“...

Гетьман, справді, був чорти-батька-зна який: не подбав навіть, щоб на кожного в'язня була хоч би дерев'яна ложка. Їсти доводилося по черзі. Кулешик вносили на всіх, а ложок кидали тільки, може, третю частину—„на шарап“.

Щасливіці брали їх з бою й сьорбали з миски до скочу. Потім облизували ложки й передавали далі. Звичайно, біля кулешової плятформи склалися свої партії. Осторонь від „боротьби за існування біля миски з кулешем“ стояв баптист, що звертався тимчасом до всіх з богоспасеним словом. Чого саме той баптист попав до Лук'янівки, він і сам не знав, але потішав усю публіку знаменито.

Там он саме зав'язувався вузол останньої боротьби з гетьманщиною. В повітрі запахло повстанням. На кордонах паперового гетьманату вже скупчувалися більшовицькі загони... А тут у лук'янівській гетьманській тюрмі щоранку підводився з голого ліжка оригінал, читав голосно подячну молитву господу богу, творцю всього видимого й невидимого, та починав проповідь до всіх братів і сестер:

— Покайтеся... Царство боже унутрі вас... Не противтеся злому й ви переможете...

Баптиста відпихали від миски. Йому не давали ложки до кулешу й кружки до чаю. Його пайок поїдали інші. Але він однаково спокійно здіймав руки вгору й дякував богу —

„яко наситив нас земних твоїх благ“...

Три чверті камери глузувало з його, частина просто крила матом. Але фанатик на кожен такий вигук зразу ж відповідав новою проповіддю:

— Блаженні ви, коли вас поносять і оббріхують і рекуть на вас усякий зол-глагол...

Отака сила переконання! Хоч і трухлятина лежала в основі цього світогляду, але мимоволі стихав і глум, і знущання. Навіть більшовики доброзичливо давали після себе ложку або кружку цьому духовно покарлюченому селянинові:

— На, братухо, бо знов сидітимеш голодний.

— Не о хлібі єдиному живе людина...

— Знаємо, знаємо... До хліба треба ще й кулешу. Бери ложку мовчки та сьорбай, доки інші не висьорбали.

Щождо селян — вони просто таки рота роззявляли, слухаючи проповідника. Частенько вступав з ним у розмови й Дмитро Загул. Шановний письменник саме тоді цікавився біблійним епосом, а жива скалочка біблійного світогляду була, справді, цікава.

Поза таким вивченням тюремної публіки робити було нічого. Режим, як режим: вонюча камера, голі нари, замок на дверях і 15-хвилинна прогулянка в дворі, за доглядом вартових. Ходили „кружка“, носом в потилицю, мовчки, або ж тихенько розмовляючи з сусідою, щоб вартові не помітили. Але все життєве призначення вартового концентрувалося на тому, щоб упіймати злочинця.

— Ей ти, носатий!.. Марш до камери! А то зразу припиню прогулянку і всіх зажену.

Все ж таки вдавалося перекинутися слівцем із сусіднім вікном або навіть дістати записку з другого корпусу.

На волі бурували тимчасово приголомшені сили. Сидіти було до краю нудно.

В постанові про наше затримання сказано було, що нас посадили за підготовку озброєного повстання проти ясновельможного пана гетьмана. Це надало нам деякого, нами заслужованого авторитету: „серйозна публіка! не якісь там шпаки!“...

Місцевий районний більшовик (прізвища не пам'ятаю), кремезний вузлуватий дядя зі спокійними впевненими рухами довго придивлявся до нас із боку. Нарешті вирішив, що ми „валяємо ваньку“, прикинувшись простачками... Підійшов до нас з одвертими балачками, а пішов від нас із міцно стуленими губами: „чорт їх знає, що воно за люди!“...

Але, по правді, що могли ми йому тоді сказати, коли нам самим наш арешт здавався безглуздим фарсом?

Наші друзі на волі заходилися клопотатися по установах. Шановна О. О. Русова, якої я зроду не бачив, особисто підняла клопотання про мене, бо власне за мене там і не було кому подумати. Відповідь була спочатку одна: „Ждіть, вияснимо. Справа серйозна...“

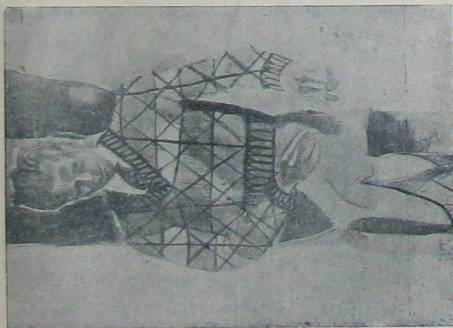
VIII Бомби знайдено. Серйозна справа полягала в моїх знаменитих „бомбах“ та в тому безперечному факті, що, приїхавши до Києва, я не прописав свого паспорту... „Ага? Тут щось є“...

8-го листопада до Лук'янівки прибув слідчий по найважливіших справах для допиту нас усіх, мешканців квартирі ч. 8 у будинку ч. 4 по Некрасівській вулиці. Я розказав йому крок за кроком, де був і що робив за три дні свого перебування на волі в м. Києві. А 9-го листопада нас випустили; бомби було знайдено.

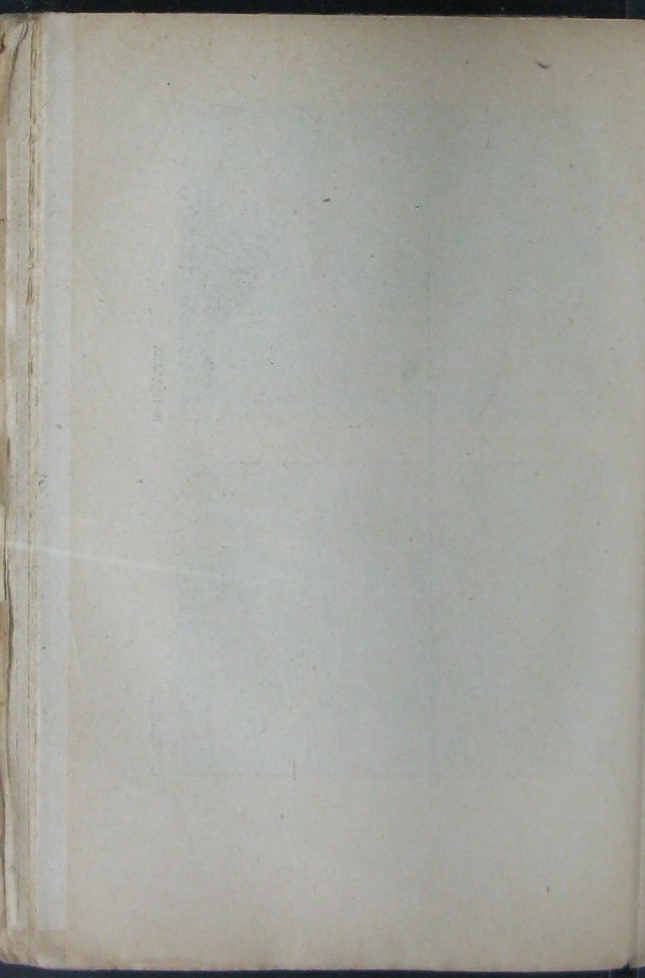
Це були чотири звичайнісінькі німецькі кастрюлі, куплені мною в крамниці господарсоюзу. Були вони такі тендітні, що я мусів пронести пакунки обережно, щоб не стукнути десь об тумбу та не збити емалі.

ІВ. ПАДАЛКА

О. КОПИЛЕНКО

А того й не знав, що за мною вже стежила поліція, збентежена випадковим фактом непрописки паспорту.

Вони, ті кляті „бомби“, смирісінько стояли собі на квартирі, тільки вже розпаковані (дами поцікавилися). Коли б не це, то, може б, хоробра гетьманська варта впізнала в цих пакунках страшну ношу, обережно пронесену мною чотирма київськими вулицями.

І не довелося б тоді бравому йолопові в золотих погонах переривати будинок ч. 4 від підвалу до горища. А самостійному урядові українському не довелося б утрачатися на кондьор і гарячу воду для зайвих чотирьох осіб.

А втім — може воно й доцільно посилати якогось там соціально-політичного дослідувача до тюрми? „Університет“ же!

Вельмишановний
Олександр Хведоровичу! Вітаю вас

ЛИСТ IV. ГР. ЕПІК
ДО О. ДОСВІТНЬОГО

здалеку — з глибокого гайдамацького Чорного шляху, із старої Брацлавщини! Сумно тут одному, ніякого захоплення, і я вже розмірковую про те, до якої б літорганізації, повернувшись до Харкова, вступити. Дивно якось, що пливуть дні за днями, а я нікого з вас не бачу. Тут не чути наших гарячих суперечок, що завжди точилися в редакції „Літературного Ярмарку“, тихо, злагода всюди і порядок, і це підтримує мій настрій щодо вступу до якоїнебудь літературної організації — тихо там, як і на цих колись бурхливих шляхах нашої історії. Це мене безумовно тішить і манить надіями, що вже виходить таки наша література із тихої заводі українських провінцій на широкі простори світових визвольних тем, перейнятих неспокійним духом

філософії нашої епохи! Виходить отож: тихо тепер у нас, як перед бурею. Отож і пригадую, вельмишановний Олександр Хведоровичу, наші ще свіжі в моїй пам'яті випадкові суперечки про кметливість Петра І. Згадую про те, як один із наших товаришів за знамениті Петрови згони з Правобережжя нашої людности назвав Петра ж сміливим політиком і реформатором. Пам'ятаєте, той наш товариш говорив ще про боярські бороди і, на жаль, не згадав про той західньо-європейський капітал, що вже чималими ринвами точився в Росію і з Росії на Захід. Він не згадав і про той незначний епізод із єдино-вдалої війни Петра Першого, що закінчилася відомою бійкою під Полтавою, коли цей же сміливий і сильний чоловік, боячись об'їхати перед боем війська, плакав як дитина, але його маршали були незломні. І Петрові Першому таки довелося об'їхати військо. Не посрашив „руського оружя“ Петр Перший, і спасибо, Олександр Сергійович Пушкін не пошкодував фарб для того ж таки Петра у своїй „Полтаві“. А загалом, вельми шановний Олександр Хведоровичу, можна сказати — сумні діла були колись. Минули, слава богу, скажемо устами провінціального безбожника. Не те тепер! Не вірите? Думаєте, що „ліси та байраки“ козацькі тяжать наді мною, думаєте — „слави“ минулої шкода? „Все минуло“ — казав колись Тарас Григорович. Та що там! Я ж, як відомо Вам, обійшов не одну сотню верстов піхтура, бачив немало надзвичайно цікавих подій, і дух радості й захоплення розриває мені щасливі груди! Тут таки справді дуже багато цікавого і нового! Я бачив... Але перепрошую, в. ш. Олександр Хведоровичу. Раніш ніж писати Вам про тутешні новини, дозвольте описати Вам ті почуття, що сповнюють мене повнотою, що підтримують, скажу без перебільшення, мій нервовий пульс. Я хочу сказати, в. ш. Олександр Хведоровичу, що останніми днями мене перейняв дух творчого піднесення. І це тим знаме-

ніше, що в моїх степах, на бур'янистих стежках нашої негречкосійної історії такий настрій буває лише вряди-годи. Невесела наша історія — сумні сумніших склала й полишила вона для нас пісні, пісні сумні про сла-внії діла. Але про це потім, як і про те, що тільки сьогодні я одержав романтичного листа від Олек-сандра Івановича Копиленка, цього останнього укра-їнського Колумба, що попри всі попередні наші відкриття Нерчинська, Архангельського і найнові-шого Зеленого Клину, відкрив ще один острів, що зветься Бірючий. Це десь на Озівському морі, живе там купка українців, і Олександр Іванович вирішив їх збити з пантелику — почавши агітувати за пере-ведення радянських законів про права кожного на-роду навчатися на своїй мові. Чудний він, ей-ей! Це навіть незручно трохи, бо ж ясно, що його анар-хічні вчинки викличуть паралелізм в роботі Нарком-освіти РСФРР і цим тільки загальмують законну справу — нормального розвитку трудящих, що засе-ляють далеко не один острів. Але все ж спасибі йому. Він не забув про мене, як інші, що, певно, захопившись передполювальним чадом, забули про свої обіцянки писати мені. Та я на них не маю серця. Я маю більш-менш повну інформацію про наше лі-тературне життя і навіть дозволю собі висловити перед вами, в. ш. Олександр Хведоровичу, з цього приводу свої почуття й настрої. За моїх друзів, які б природно повинні були пам'ятати про закинуту в провінційні хащі людину (хіба я один тільки!), дбають місцеві листоноші. До речі, тут у моєму Зе-леному Куті ролю листоноші виконує голова сіль-ради. Він не тільки перший одержує заадресовані до мене листи, він перший розконвертовує їх, читає, і приносить готовенькі, — слугуючи мені разом за місцевий „головліт“ і особистого безплатного се-кретаря.

Але це все, в. ш. Олександр Хведоровичу, ма-буть мало Вас цікавить, бо ж Ви напевне не знаєте того,

що цей симпатичний голова бере кожний номер кївської „Літературної Газети“, що присилається сюди, яко розверстка (єдиний приклад лишків воєнного комунізму) — на школу, і приносить його мені. Сьогодні він приніс останній (а може там у вас є вже свіжий?) номер і надзвичайно цікавий (а може ви маєте вже ще цікавіший). „Літературної газети“, редагованої Б. Коваленком, В. Коряком, С. Щупаком і ще кимсь. З номера цього я із захопленням прочитав, просто проковтнув, високоталановиту величезну статтю нашого яснопрозорного, далекосяжного критика Б. Коваленка (і дасть же бог такий ясний розум людині!). Щоправда, змістом своїм та й будовою речення та словами вона така сама, як і всі попередні великі статті Б. Коваленка — смілива, глибока, рудитна, вона, сказав би я провінційним жаргоном, „дає три очка вперед“ кращим сучасним критикам, але не в цьому її історична суть на цей одрізок часу. Стаття ця відзначається досконалістю своєї назви. Це щось надзвичайно сміливе, невидане в історії, разуче, непереїдене ніким! Прочитавши цю назву, я перейнявся радістю її творця. Ви не погоджуєтеся, в. ш. Олександрє Хведоровичу? Я ходив кілька днів як очуманілий. Я не знав де сісти, що робити, куди я можу піти і що сказати. Я забув про свої дослідження гайдамацьких шляхів і кілька днів уперто шукав гідних аналогій. Я перебрав усі найзнаменитіші події в світі, перевернув усю історію людства, згадав усі події з нашої історії — і не міг знайти нічого подібного, нічого, що б могло бути гідною аналогією. Ні, справді, це дається людині тільки з надзвичайним обдарованням і тоді, коли її підтримують тисячні маси! Я радів, не зважаючи на відсутність гідних аналогій, що нарешті таки знайшлася з поміж нас людина, яка ні тільки поставила, а яка одним сміливим ударом своєї славної, сказав би я романтично, статті розв'язала віковічне питання про нападництво нашої літератури. Він не зупинився

в тій скромній позі, що її дотримувалися всі неіснуючі дотеперішні критики української літератури, — ні, він як гігант, як велетень вийшов перед мільйони, перед увесь світ і сміливо, не вагаючися і не моргнувши повіком, заявив про те, на що здібна сьогоднішня наша література. І в цьому, саме в цьому його колосальна заслуга перед історією. Я захоплений, в. ш. Олександр Хведоровичу! Ви згодні? Ви не читали, пропустили повз вуха цю назву. Не будьте ж ви романтиком, Олександр Хведоровичу! Ви не згодні? Ах, перепрошую! Я не писав про яку статтю (захоплення тут винне!) йде річ. Вона зветься „Питання тактики на II з'їзді ВУСППу“. Не погоджуєтесь зі мною? Так як же вам довести? Чим? Ага, є аргументи! Ви певно пригадуєте, що історія залишила нам щось подібне в голові, в. ш. Б. Д. Колоса. Ви пригадуєте, він розповідав нам про найцікавіші назви газет. Ви пригадуєте, мабуть, що в Черкасах наша газета кілька років виходила під назвою „Червоне Око“, а в Глухові під назвою „Тернистий шлях комуністичної революції“. Пам'ятаєте ж? Ще в тому ж самому номері „Літературної газети“ я з великим задоволенням прочитав не менш вдалу назву статті, що зветься „Ревізія реалізму“. Я радів! Я не міг стримати своєї радості, і кожному, кого тільки я зустрічав, може не в міру вихваляв авторів цих статтів, хвилювався, доводив. Мене надзвичайно обурювало те, що селяни, робітники та вчителі, з якими я тут зустрічався, не поділяли мого захоплення. Які вони диваки! Вони не розуміють, що давно створеному й закінченому „революційному“, чи то пак „пролетарському реалізмові“ загрожує небезпека! Вони, Олександр Хведоровичу, не розуміють того! Ви певне швидко кидаєте свою „Голу пристань“ і будете в Харкові. Ви повинні написати статтю, помістити її неодмінно у „Літературі й мистецтві“, що виходить додатком до „Вісті“, й переконати

їх, бо, скільки я тут не говорив, як не доводив їм — не вірять. Кажуть, були тут такі, приїздили, лаялися, що немає їхніх портретів та книжок, в сельбуді, словом, не вірять, в. ш. Олександр Хведоровичу, а ви там усе зможете. Напишіть, в. ш. Олександр Хведоровичу, не меншу статтю, ніж пише в „Літературній газеті“ наш критик Б. Коваленко, і ви їх переконаєте, запевняю. Але неодмінно не меншу, — менша не переконає! Ви ж повинні довести цим дивакам, що народні гроші виплачується не на вітер. Доведіть їм, в. ш. Олександр Хведоровичу, що без Київської „Літературної газети“ не було, немає та навіть і бути не може української літератури. Зробіть це. Водночас замовте перед ними слово й про ту „Літературу й містечтво“, що я вже про неї згадував. Це та ж сама „Культура й побут“. Орган це дуже новий, оригінальний, і мені дуже подобається він. В останньому номері, сидячи тут, на хуторі, я прочитав з нього, що „наша література не спить і влітку“ і що до своїх лав якась неспляча організація письменська прийняла до себе „відомого українського письменника М. Майського“, мого старого друга, а вашого, в. ш. Олександр Хведоровичу, доброго знайомого. Значить, наші товариші ростуть, видвигаються, і я радію! Там же я прочитав про те, що Анатолій Петрицький готує альбом сучасних відомих українських письменників і що його ДВУ буде друкувати. Відомих письменників там буде щось до 50 — 60, а значить альбом буде мабуть дуже товстий, і, значить, і дорогий. Тож я не зможу через своє безгрішся придбати його, але я зачекаю ріків п'ять. До того часу, думаю, не мало стане відомих письменників, альбом потоншає і через це буде дешевший. Але тут говорять теперішня скупість моя, бо, повернувшись до Харкова, я перший куплю той обіцяний прекрасний альбом Анатолія Галактіоновича, що його він складає, подаючи сучасних творців нашого молодого революційного містечтва. Хай живе!

Вітайте А. Г., вітайте товаришів і неодмінно напишіть статтю про „Літературну газету“. Цього вимагає від нас наша пролетарська суспільність, то ж не для себе — для нашого культурного поступу, прошу Вас, в. ш. Олександрє Хведоровичу, підтримайте її.

З пошаною до Вас ваш Г. Епik

Листа від Ол. Івановича передаю з копії до Вас, йому я ще напишу. Вітайте утят на враїнішньому перельоті! Нехай їм буде сонячна путь.

Г. Епik

Художник Ломов прокинувся пізно. Звечора довго не міг заснути і тому о десятій годині ледве підніс з подушки голову, важку, олов'яну. Він витягнувся — аж хруснули сугави, потім піднісся на ліктях, запалив цигарку, що лежала наготовлена звечора на столику, і виглянув через вікно. На дворі було сіро, млисто і воґко. Гори стояли понурі, буденні. Вони скидали з себе мокрі обшарпані покривала, що хмарами підносилися вгору, відслонюючи слизькі скелі, нависле великанське каміння, а над ним череди корів і овець, що здалека виглядали наче червоні й чорні комашки.

ЧОРНЕ ОЗЕРО

(Кара - Кол)

Роман

ГЖИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР

„Димляться гори подумав художник, — знов буде дощ. Тиждень сидіти у горах, — і щодня — дощі. Перспектива не з краших. Так можна багато зробити!“

Прийшов він з далекої Москви, щоб відпочити й попрацювати. Приваблювали його дикі гори Алтаю, майже незвідані, його первобутні мешканці з їх старовинним побутом, релігією, звичаями, що про них він чув з оповідань товаришів і знав з тих небагатьох книжок, що досі написано про Алтай.

Ідучи сюди, він обіцяв собі багато зробити, а просидівши тиждень — з жахом переконався, що досі не брав навіть пензля в руки, ба майже не виходив з хати.

Ломов накинув на себе халата, відчинив вікно і висунув голову на двір. Зі двору потягнуло сірістю, важким, пересиченим вогкістю повітрям.

Він з тоскою роздивлявся по широкому зарослому травною подвір'ю, шукаючи живої істоти, але на подвір'ї не було нікого. На середині двора стояв віз з піднесеними догори голоблями, і на ньому порпалися кури в мокрім сні.

„Хазяїн видно когось відвозить“ — майнуло в голові.

Художник допалив цигарку й недопалок викинув на двір.

„Чого так тихо всюди? Чи сплять ще всі? Не може того бути“ — дивувався він, не відходячи від вікна.

Його сусіди, що мешкали в тому ж дворі в двох невеличких хатах, побудованих спеціально для винайму на літо дачникам, та й у сусідніх дачах прокидались дуже вчасно. А головні інженер. Цей хахол лягав і вставав разом з курми. Йому то й не дивота, у нього робота, але ж сьогодні неділя. Не може бути, щоб усі спали.

Художник догадався — „усі в їдальні“ і почав поспішно одягатись, щоб не спізнитись на сніданок.

„Чорт зна що, — бурчав він, зав'язуючи черевики, — людина тут залежить від їдальні, ба тісно зв'язана з нею. Не прийдеш на час — сиди голодний, бо другої нема в цілому селі. Ну й занесла мене лиха година“.

Він швидко вмився й глянув задоволено в дзеркало. З нього виглядало виголене, худорляве обличчя з сірими бистрими очима, високий лоб, обрамлений золотистим волоссям, що на висках починало легенько сивіти. Він старанно причесався, шию й лице

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ - ЛЕНІНІЗМУ

МИКОЛА СКРИПНИК

СТАТТІ Й ПРОМОВИ

ТОМ II, Ч. 1

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

... Наша культура — це культура самодіяльних широких робітничо-селянських мас. Наш письменник, представник на культурному, літературному терені, не в відірваний від маси. Він злитий з нею, і цим ми сильні й міцні. Ті самі гасла, що стоять у нас на терені української чи польської, чи іншої національної культури, є єдине гасло і єврейської національної культури. Ми єдині інтернаціональною суттю культури кожного народу, єдність — це шлях міцного зв'язку з широкими трудящими масами, шлях до культури й літератури. У нас єдині і об'єднані гасла національних культур всіх визволених пролетарською революцією народів нашої республіки і нашого Союзу... У цьому суть дальшого шляху нашого культурного розвитку. Наші шляхи єдині для українців і росіян, молдаван і євреїв, поляків і німців, для всіх народів, а це є пролетарські шляхи розвитку...

М. Скрипник

натер одекольоном, руки намазав кальодермою, почистив нігті, на яких блистів ще лях, і почав одягатись. Найбільше часу зайняв, як завжди, вибір краватки, але і, з цим він упорався і за кілька хвилин знов стояв перед свічадом уже цілком готовий. Видно був задоволений з себе, бо аж усміхнувся.

— Можемо йти — сказав він голосно. Тоді накинув на плечі дощовика, вступив у кальоші і вийшов на двір. Тут, як і раніш, було пусто й тихо. Перескакуючи через свіжі калюжі на мураві, він переліз через перелаз і подався до їдальні, що лежала в кільканадцятьох кроках. Перед нею стояли вже вишиковані в ряд мокрі верхові коні, маленькі, обсмоктані, змучені з не менш презентабельними провідниками, що покірно й терпеливо чекали на дачників.

„Представники пануючої нації“ — не без іронії подумав Ломов, приглянувшись до провідників, і гидливо поморщився. Видалось чогось, що вони голодні, виснажені, забиті, над ними він почував свою незрівняну вищість, звідки видно й іронічна думка. Але він довго не задумувався: його цікавило щось важніше, а саме: кому хочеться їздити в таку погоду?..

Та раптом почулись голоси. Ще крок — і він побачив усіх дачників у повному складі за столами.

Їдальня являла собою велику галерею, чи просто широкий оборіг, обшитий до половини дошками, з дощаною підлогою, без вікон і дверей, тільки з фірткою, на якій гойдались і висіли цілими днями діти дачників.

Очі останніх були звернені на нього. Поява всякої нової людини тут була дуже помітна, а тим більш його, художника зі столиці. Як не скривав він спочатку свого „я“, та на другий день уся їдальня знала, хто він і звідки.

Художник ввічливо поклонився і сів за одинокий столик, що за ним сидів його вчорашній знайомий інженер Манченко і приязно протягав до нього руку.

— Ви теж сьогодні кудись їдете? — спитав усміхаючись Ломов, сідаючи за стіл.

Інженер заперечив.

— О, ні! Вибачте! Це заняття не для мене. Дайте хоч у неділю відпочити від верхової їзди. Я взагалі не знаходжу приємности в цього роду спорті.

„Жіноцтво, як видно, любить, — подумав художник, — а його уподобання й смаки не зглибимі“.

— Але я запізнився? — спитав він, почувши якісь гамір за собою.

Ідальня заметушилась, почулось відсування стільців, більшість гостей закінчила снідати, і вони то поодилиці, то парами простували до фіртки, а звідси до коней.

— Ті вже скінчили. Скажіть, я ще дістану, що з'їсти? — спитав художник.

— А зараз питаємо Тоні, мабуть для нас лишили, бо я ще також нічого не їв.

Дами, а їх тут була більшість, в різноманітних костюмах, у спідницях і широких шараварах; у чоботах і лякерованих мештах; у солом'яних капелюхах, кепках і без них, незграбно садовились на коні, наповняючи майдан перед ідальною галасом і криком, як стадо гусей. З усіх голосів виділявся найбільш голос однієї некрасивої русавої жінки в жовтих чоботях і широких райтузах, що всі її називали „тьотею Грушею“.

Вона ніяк не могла сісти на коня. То їй стремена задовгі, то повід закороткий; нарешті ще щось забула в ідальні і прожогом влетіла туди.

— Ви не їдете з нами? — спитала вона мимоходом Ломова, ніби давно знайома.

Той увічливо заперечив головою, оглянувши її відразу з ніг до голови й відповідно оцінивши.

— Жаль!..

Хутко вибігла і вона, не знайшовши звичайно в ідальні нічого, і художник з інженером залишилися

самі. Сніданку їм ще не подавали, і здавалось — не скоро подадуть.

— Як вам наші дами? — спитав інженер.

Ломов усміхнувся смішком людини, яку дуже важко чимнебудь задовольнити.

— Знаєте, такий підбір, що подібний трудно видумати. Рішуче нема на кому спинити ока, коли б навіть намагався.

З цим мусив погодитися й інженер.

— То правда, — сказав він, — але це тільки тут, бо ви ж ще не всіх бачили.

— А хіба є ще що бачити?

— В забули про тутешніх, про тубільців?!

Художник здивувався.

— Ви про хазяїв країни? — спитав він, усміхаючись. — Ну, невже ви хочете, щоб я закохався в якусь косооку брудну алтайку? Вони настільки, мені здається, неохайні, що найбільші красуні, а такі ледве чи є, мусять відпихати.

Манченко зрозумів, що той ще нічого не бачив і не знає.

— Є і чисті, — сказав він мило.

У його мові, усмішці, рухах було щось, що жінки називають чарівним.

Але художник не вірив.

— Не забувайте, що тут вже є своя інтелігенція, — продовжував інженер.

Художник не чув про таку.

— Це вам сором! Ви просто не хотіли чути! А так не гаразд! Вона, правда, тільки народжується, її, може, тільки одна сота відсотка, але вже є. Я, коли хочете, познайомлю вас з однією тутешньою вчителькою — і ви ахнете. Дівчина красива, освічена. Ви зразу змініте свою думку й постараетесь виправити помилку.

— Дівчина, кажете?..

Інженер бачно подивився:

— Чого ви так запитали?

— Так та просто.

— Розумію, — сказав інженер. Але зміст запитання йому не подобався, як не подобався йому і тон лавеласівсько-зневажливий.

— Цього я з певністю не можу сказати, не досліджував. Та знаю, що незамужня і майже вільна, коли не брати в рахунок сильних залищань місцевого лікаря, який, до речі, йде он...

Ломов глянув на вулицю. Якраз напроти, у бік їдальні, чалапав по болоті алтаєць — у полув європейській одежі, середнього росту, віспуватий, в модних рогових окулярах. Ломов окинув його своїм бистрим поглядом і, не знати чого, почув до нього відразу якусь антипатію й неприязнь.

— Оце він? — спитав, щиро здивований.

— Він. Бачите — і другий інтелігент. А ви кажете, що нема!

— Незавидний, скажу я вам. Як його звати?

— Доктор Темір. Так його всі кличуть. Чоловік висококультурний і розумний. Знає кілька мов. Скінчив московський університет і вже кілька літ працює для народу. При всім, людина дуже симпатична.

— Я не сказав би, що симпатична, — промовив якось знехотя Ломов.

— Ви ж його не знаєте і не розглянули, як слід, — здвигнув плечима інженер. — Познайомтесь, приділіться; при знайомстві, в розмові, він дуже виграє. Я провів з ним багато вечорів на приємній розмові. В нього дуже цікаві й оригінальні погляди. Він мрійник, сильний патріот, може навіть шовініст, своїй країні він пророчить велике майбутнє...

— Напали на свого, — сказав художник. — Ви ж теж не відстаєте від нього в мрійництві.

— Мене трудно так назвати. Я може й мрійник, але в кращому розумінні того слова. Перш за все в мене, як українця, нема алтайського патріотизму, — сказав він сміючись, — і мрії мої здійсненні.

— Чи ж не здійсненні?!

— Звичайно так. Коли мені вдасться проробити ту невеличку роботу, що я задумав, про це ми з вами говорили вчора, то за пару літ, приїхавши сюди, ви не пізнаєте ні того Чемала, ні тих людей, ні цієї їдальні, де ми сидимо з вами. Ви, перш за все, приїдете сюди не кіньми, а залізницею, яка за пару літ пробіжить поміж ті гори, як вуж, аж до кордонів Монголії.

— Заздрю я таким, як ви,— сказав недовірливо художник.— Фантазії, як у найкращого письменника.

— Вам, звичайно, можна не вірити.

— Ну, ну, ви зразу ж не ображайтесь,— поспішив весело художник,— я ж профан у ваших справах, а просто, якось не хочеться вірити, що можна здійснити такий колосальний плян.

— Це ще не колосальний. Те, що я задумав тут зробити, могло б вам дійсно видатись потужним, але коли б не я, то зробив хтось інший, може тільки пізніше. Так, а залізниця—це просто дурниця, вона мусить бути, і найближчим часом, бо без неї неможлива дальша робота. Правда, мені самому поки що важко працювати, бо нарід ще занадто первісний, ще майже дикий, і не довіряє мені. Ви, коли будете тут, пересвідчитесь самі. Тут для вас теж колосальне поле для діяльності. Але для цього треба поїхати вглиб країни, туди, куди не дійшла ще наша радянська культура, бо про культуру царських часів можна не говорити.

— Не було її, чи як?

— Була, безперечно. Ви ж бачили церкви по селах? І в Чемалі стоїть, і монастир тут був. Це сліди культури царської Росії. Насаджували її місіонери, був тут відомий Макарій, що якраз мешкав у Чемалі. Культура тогочасної Росії містилась саме в насаджуванні християнської віри, в будівництві церков, і таких, як бачите грубих, без смаку й стилю,

які так дуже не гармоніють з величчю довколишньої природи. На щастя, не прийнялась їх культура і церкви перемінились у клуби, інтернати тощо.

— Але шаманізм живе? — перервав Ломов.

— В останніх передсмертних спазмах. Він живе ще якраз у тих трущобах, що я вам говорив, але і з тих трущоб, і з тих чорних закутків вигання його комсомол. Він вносить в закоптілі печери горючі смолоскипи і вони, шамани, втікають із них, як чорні кажани, як нічні птахи. Алтаєць не побожний з натури. Він забобонний, але не релігійний. З нього легко викоринити нетривкі забобони, лекше прищепити культуру, ніж руському селянинові. Ось вам грубий приклад: зайдіть ви, припустімо, до кооперативу, там алтаєць не скаже вам—фунт чи аршин, а скаже кіло, грам, метр, чого нема ще в руському кооперативі, де нові міри й ваги введено раніш, ніж тут. Там усе „по старінке“.

— Охочі вони до школи, науки? — спитав Ломов.

— Алтайці? Страшно! Ви побачите, скільки тут дітей-піонерів, а які розвинені. За радянської влади виросло тут сто нових шкіл, а ви кажете інтелігенції нема, нема майбутнього. Є і буде.

Розмову перервала офіціантка, що принесла нарешті сніданок.

Ломов оглянув її звичним оком, але видимо без задоволення.

— Тоня називається? — спитав.

— Тоня.

Бесідники взялися до їжі.

На заході зачервоніли верхів'я. Гори далеко кинули довгу тінь, як трен легенької шифонової сукні, і вона лягла під вікно невеличкої хатини з ганочком.

У вікні видно було дівочу стрижену голівку, похилену над книжкою. Її біле личко сильно виділялось з чорних, як вороняче крило, рамок волосся. Такі ж

чорні, трохи косо посаджені очі пильно бігали по дрібних рядках сторінок, намагаючись якомога більше вчитати, поки цілком стемніє.

У протилежному вікні сиділа мати дівчини, не стара ще жінка, в білій хустинці, з-під якої визирали жмутки золотистого волосся, а серед нього зрідка де-не-де срібні нитки, як самітні білі стебла жита на золотому пшеничному полі.

Вона піднесла голову від шитва і протерла стомлені сірі очі.

— Ти б кинула вже книжку, Танічко! — сказала вона, ласкаво звертаючись до дівчини.

Дівчина нервово заметушилась і пильно глянула примруженими очима на матір.

— Не перешкоджайте мені, мамо, — сказала сухо. — Сама знаю, коли кидати.

Відповідь дочки ні трохи не поколивала материного спокою.

— Темно, доню, — спокійно переконувала вона. — Сонце зайшло вже.

А між тим недавно золоті верхи потускніли, і тінь від гір лягла ще густіше.

— Я ж вам сказала, — не перешкоджайте!

Мати похилила голову над роботою, але мовчанка вдавалась їй мабуть дуже важко, бо вона знов заговорила.

— Доктор Темір приходив, — сказала вона ніби до себе.

Таня нервово порухалась на стільці. Мати видно не дасть читати.

— Чого йому треба? — спитала гостро.

— Не казав чого, довідувався про тебе.

— Нічого йому довідуватись.

Таня знов внирила голову в книжку, але мати не давала читати.

— Яка ти неласкава, дитинко, з людьми. Сама не знаю, до кого ти така вдалась. З усіма ти груба, а з доктором Теміром ти особливо груба. Він такий

гідний чоловік, такий поважний, учений, такий статечний, розумний... Ним не можна так легко кидатись.

— Ви вже скінчили?..

— З тобою, доню, і говорити, видно, не можна?

— Можна, але не про те і не тоді, коли я читаю. Знаю я сама, який він, чула від вас не раз. І навіщо ви мені це говорите? Я просто не розумію, яка мета в такому говоренні?

— Я нічого, тільки... заходив він...

Знов запанувала хвилина мовчанки. Дівчина дивилась у книжку, але читати не могла. Материна розмова не давала дочитати до розділу. Вона була сердита й знервована. Дивилась у книжку, але нічого не бачила.

— Приглянулась я вчора нового дачника, що спинився в Олександра під Бешпеком,— почала знов мати.— Красивий мужчина. Ішов з інженером попри нас і пильно дивився в наші вікна. Я сховалась, не бачили мене, але я все бачила. Пильно дивився...

Мати задоволено всміхнулась. Дочка почервоніла, нахмурилась і закрила книжку.

— Хоч би ви не говорили такого,— сказала вона з докором.— „Ховалась“!.. Чого вам ховатись?

— Хотіла, доню, подивитись, який він.

— І вам цього треба? Навіщо?

Мати не бентежилась.

— Він певно зайде до нас,— продовжувала спокійно, як ні в чому не бувало.— Він і сьогодні вранці проходив мимо разів зо два, певно хотів тебе бачити.

— І ви теж ховались?

Тут її роблена серйозність прорвалась, і вона всміхнулася.

— Ні, доню, не ховалась.

— І навіщо ж ця розмова? Чи вона мені потрібна? Читала б собі книжку, ні— розказують. Я не хочу нікого бачити, ні знати. Приїхала відпочивати,

а не знайомства розводити з тими осоружними дачниками, що через них на двір показатись не можна.

— А хто ж тобі не дає відпочивати? Роби що хочеш. Лежи, гуляй, читай.

— Ви ж не даєте.

— Темно, дитинко, ось чому я. Було ясно — я тобі не перешкоджала. А людей тобі цуратись нічого. Тим більш дачників. Люди освічені... А ти красива, на тебе й заглядаються.

Таня зробила великі здивовані очі.

— Заглядаються? Хто заглядається? — Вона нікого не бачила і не знає.

— А хоч би доктор. Він, правда, свій чоловік, але який він розумний...

Та це вона чула сто раз. А чого мати не каже ніколи, який рябий та нудний, зі своїми покірними очима, як у побитої собаки. Чому вона цього не скаже?

На ганку щось залопотіло. Розмова раптом увірвалася. Мати швиденько встала і стурбовано замахала руками.

— Бачиш, ти так голосно говориш, може він і чув. А це він іде, бо казав, що вечерком зайде.

— Путнього ви ніколи не скажете!.. Сказали б раніш, я утекла б, а так нудитись з ним цілий вечір?..

— Цсс! Тихо! Не так голосно, — замахала знов руками мати. Вона зробила усміхнену міну, поправила волосся й подалась назустріч докторові, що витирав на ганку з болота чоботи.

У хаті стояли сумерки. Гори посиніли, а по верхах ходив вечір, змітаючи рештки золотого пилу, як дбайливий господар золоту пшеницю на тоці. Синява неба густішала. Над Бешпеком зайнялась бліда зірка...

Таня дивилась на гори, але не бачила нічого. Колись вона усміхнулась би до зірки, але зараз їй було не до того. Вона була знервована, сердита й сопіла від злости.

„Чого він ходить?“ думала вона. „Знов сяде, буде дивитися в очі своїми присліпуватими очима, буде задавати нудні питання, а потім почне говорити про свою прив'язаність... Ху! Бридота!“

Вона викривила лице, по-дитячому передразнюючи доктора.

— Знає, що нічого не виходить, а лазить...

У кухні почувлись голоси. Доктор казав, що він ще не вичистив як слід чобіт, а мати запевняла, що цілком чисті, і хай він не турбується, бо завтра все'дно митимуть підлогу.

— Ні, ні, будь ласка, — просив доктор, — дайте ще віничка, я ще трішечки обмету, з боків, отут я ще не доглянув.

— Навіщо ж стільки клопотів? Прошу віника.

— Дякую. Танічка, Тетяна Іванівна, — поправився він, — певне читає і я перешкоджу?

— О, ні, ні, давно скінчила, і забула вже. Вона буде дуже рада.

Іч, як розписується за мене мамаша „усміхулась Таня:“ Так знайте ж, що не рада.

А до того голос доктора видався Тані настільки противний, що вона, не задумуючись, вискочила через вікно.

Спинившись у „безпечному“ місці, серед різнобарвних рож, що густо росли під вікном, Таня мимоволі глянула вбік і почервоніла до самих брів. За плотом стояв інженер з незнайомим елегантним чоловіком і добродушно всміхався.

— Тепер не втечете! — гукнув інженер, кланяючись.

Таня зразу нахмурилась, щоб хоч тим закрити свою ніяковість, і при тім луки її брів збіглись, як крила летючого птаха. Та напускна серйозність надавала обличчю ще більше принади.

— Я і не збиралася втікати, — сказала відривисто, не дивлячись на чоловіків.

— А чого ж ви через вікно скакали?

Таня готова була образитись за таку настирливість, але обличчя інженера було таке добре і усмішка така щира, що дівчині не вдалася серйозна міна, і вона, хоч як насуплювала брови, таки всмінулась.

— Мені випав гребінець,— промовила, дивлячись у землю.

— Віримо, віримо. Ну, підходьте хоч трохи ближче. Невже ви не хочете зі мною привітатись?

Очі стрілами.

— Це не конечне, ми з вами говоримо.

— Я хочу представити вам славетного художника, що, забившись на Алтай, умирає від скуки, а звідси до вас надто далеко.

Таня підійшла до плота й грубо, по-чоловічому подала руку інженерові і незнайомому. Той сказав своє прізвище.

Таня не дочула гаразд.

— Як ваше прізвище?— перепитала вона.

— Ломов,— повторив голосніше незнайомий.

А, вона десь бачила відкритки з таким прізвищем...

Таке повідомлення приємно вразило художника. Він уже ніяк не думав, що мешканці Алтаю могли бачити репродукції його картин і пам'ятати його прізвище. Він був правдиво вдячний за це Тані, і відразу вона йому подобалась.

— У вас ідеальна пам'ять,— сказав,— коли пам'ятаєте таке скромне прізвище.

Таня не відповіла. Вона почувала себе ніякого й рада була знов смикнути через вікно до хати, але там сидів доктор, і вона вже пожаліла, що зважилась на такий нерозсудний крок. Інженер передчув її настрій і поспішив вивести дівчину з заклопотання.

— Тетяно Іванівно! Олексій Петрович хоче від тоски наложити на себе руки,— сказав він усміхаючись.

Таня оживилась.

Так що? Вона має йому в тім допомогти?

— Навпаки, врятувати.

На перше згодна, на друге — ні.

— Невже ви така жорстока? — злякався Ломов.

Чого жорстока? Раз людині погано жити, вона має право покінчити рахунки з життям. Принаймні вона такої думки.

— І до цієї думки ви дійшли у вісімнадцять літ?!

Перш за все, він не знає, скільки їй літ.

— Догадуюсь.

Та це не важно. Логічно так виходить.

Та дівчина починала справді цікавити художника.

З нею не нудно.

— Я поки що ще такого наміру не маю, — сказав він. — Це Федір Павлович, — показав на інженера, — приписує мені цей намір. Я тільки можу вмерти повільною смертю, смертю в муках, від тоски, ваших дощів, від цієї безконечної сльоти.

Фраза була розрахована на те, щоб викликати сміх, але викликала обурення Тані.

— Чого ж ви сюди їхали? — спитала гостро. — І ви художник? Хіба дивлячись на ці гори можна сумувати? На дачників дивлячись — можна вмерти від суму, але не від споглядання на природу. Не розумію я вас. Ідуть сюди за тисячі кілометрів, сквернять нашу чудову природу і нарікають. Чого ви тут шукали? Що хотіли знайти? Яку розривку? Оперу? Театр? Балет? Що ще нарешті? Ви може географії не знаєте і не знаєте, що тут живе дикий нарід, алтайці, або ойроти, неписьменний, бідний, забитий?

Художник мусив погодитися з її словами, та призначитись було важко, і він хотів пустити шпильку; але Таня дивилась так поважно й говорила таким переконаним голосом, що він тільки червонів від ніяковости.

— Не ввесь він, видно, забитий, не ввесь неписьменний, коли переді мною і освічена і культурна людина, і така красива жінка.

Таня змінилась на обличчі від образи і блиснула на художника злим зором. При чім тут жінка?

Художник замовк остаточно.

Коли він ще раз дозволить собі щось подібне сказати, то вона не відповідатиме навіть на його поклони на вулиці, не то що не буде з ним говорити. Свої компліменти хай він залишить для московських тендітних панночок. Вони певне це люблять.

Удари сипались як дощ на обголене тіло. Художник глянув на дівчину благальним поглядом.

Він сказав це од широї душі, не знав, що це так неприємно, хай вона пробачить. Він більш ніколи не буде.

Ломов розгубився, збентежився, не чекаючи такого нападу. Він, милуванець природи, любимець жінок, привик з ними поводитись вільно, не стісняючись фразами; кожний його комплімент приймався завжди з захопленням, з радістю, а тут такий шуток. Він мняв у руках капелюха і не знав, що починати.

У вікні показалась голова матері Тані і мимоволі вибавила всіх із заклопотання. Її помітив інженер і ввічливо почав кланятись, скинувши картуза. Художник, догадавшись, що це Танина мати, і собі низенько вклонився.

— Ви на нас не сердитесь, Ганно Степанівно? — спитав інженер.

— Ніскільки, ні, чого ж би. Тільки щоб зайшли в хату. Темно вже й роса сідає, а вони всі так легко одягнені.

— Зайдіть у хату, прошу вас. Таню! проси гостей до хати. Ти така недогадлива. Доктор Темір збирається відходити. Ти забула, що він у хаті?

Таня стрепенулась. Дійсно, вона забула.

— Іду! Заходьте! — сказала вона недбало. Але гості не хотіли заходити, відмовляючись пізнім часом.

Таня не налягала.

Вона кивнула головою своїм співбесідникам і зникла у дверях ганку.

Підчас того, як на дворі велась така жвава розмова, доктор Темір, підтримуваний під руку Ганною Степанівною, ввійшов у кімнату. Він поклонився кріслові, що стояло під вікном, не дочекавшись відповіді підійшов ближче і немало здивувався, не заставши в ньому нікого. Він скинув окуляри, протер свої короткозорі очі, заложив знову на носа і почав розглядатись по хаті. По лиці блукала дивна усмішка, як у людей, що хочуть скрити свій природний недостаток. Доктор Темір був дуже короткозорий. Він гадав, що Таня десь тут сховалась і він її не бачить. У хаті стояли густі сутінки. Тані ніде не видно було. За доктором стояла заклопотана Ганна Степанівна і також шукала очима дочки.

— Тетяни Іванівни нема? — спитав нарешті доктор.

— Як же? Є! Тобто була, а ж її лишила в хаті...

Вони раптом почули її голос за вікном.

— Вона там, — сказала мати. — Як вона там опинилась? Просто чудо якесь.

Це була образа. Доктор Темір чув, що це зроблено з наміром. Він звик до жартів дівчини, але це вже переходило межі приличности.

— Ні, це не чудо: вона просто вискочила через вікно, рятуючись від мене, — сказав доктор, не схиляючи знервовання.

— Як ви так можете казати, докторе Теміре? Навпаки, Танічка так гарно до вас ставиться, поважає вас.

— Та воно видно.

— Ні, ні, ви пробачте, вона певно хотіла пожартувати. Така пуста та дівчина. Сідайте, прошу. Вона зараз зайде.

Доктор сів і запалив цигарку. Він гриз мундштук і мимоволі прислухався до розмови, що точилась за вікном.

Ганна Степанівна ходила заклопотана від вікна до дверей.

— Ви не турбуйтеся, будь ласка,— заспокоював її доктор, прекрасно розуміючи — її. Там, видно, їй цікавіше. Товариство столичне.— Він не міг відмовитись хоч від невеличкої іронії, хоч від крапельки грубости.

— Наскільки я не помиляюсь, там інженер Манченко зі своїм новим приятелем. Чуєте, яка палка балачка?

До кімнати долітали голоси з надвору, серед них найяскравіше видавався голос Тані.

Доктор Темір догриз мундштука і встав.

— Я піду,— сказав він, не можучи погамувати в собі досади й негодування.

— Хвилиночку почекайте,— попросила Ганна Степанівна і покликала дочку через вікно.

Але доктор Темір встав уже і пильно шукав капелюха, що спокійно лежав перед ним на кріслі. Він наразі знайшов його і почав прощатись.

— Добраніч вам, я піду,— сказав,— але тепер у словах його чувся тільки докір розжалобленої дитини.— Я зайшов на хвилинку, не застав, ну й піду.

Ганні Степанівні зробилося жаль старого друга.

— Ні, ні, зачекайте, я вас не пушу, вона вже йде.

У снігах дійсно залопотіли юні жваві кроки і на порозі показалася Таня.

— Куди ви?— спитала вона, рвучко входячи до кімнати.

— Додому.

— Тоді чого заходили?

— Заходив до вас на хвилину, але коли ви через вікно втікаєте переді мною, то що мені тут робити?

— Скажіть яка трагедія! „Вискакуєте через вікно!“ Ви розумієте, що коли гребінець випаде, то треба його підняти.

Доктор бистро, пронизливо подивився їй в очі.

Гребінець? О, так, він розуміє, це причина. І тим більше, коли в той час проходять столичники.

Таня скипіла. Як він сміє таке говорити? Вона нікого не бачила. Знала б, що вони там, краще сиділа б у хаті.

— І нудилась зі мною?..

— Розумійте, як вам подобається.

— Таню, Таню, — попросила мати, бачачи, що назирає буря. Але щоби Тані вже палали гнівом. Ганна Степанівна знала, що в таких випадках треба сидіти тихо.

— Чого вам, мамо?

Мати не відповіла. Доктор Темір сердито сопів.

— Пробачте, Тетяно Іванівно, — сказав він урочисто. — Я більше не буду спричинятись до ваших трюків.

Що таке? Що він сказав?

— Добраніч вам.

— На все добре.

Таня крутнулась на місці й пішла до вікна.

— Коли вертає Іван Макарович? — спитав доктор у Ганни Степанівни.

— Чекаємо з дня на день, — відповіла вона вже за дверима, випроводжаючи доктора Теміра. — Заходьте, любий докторе, до чоловіка, він так вам радий...

Доктор сумно всміхнувся. Він хотів щось сказати, але промовчав. Поклонився і вийшов. Ганна Степанівна проводила його до самих воріт, просячи не гніватись на бутну дівчину і через неї не минати їх хати. Вона добра дівчина, щира, але бутна якась і така самолюбива, що вона, Ганна Степанівна, сама не знає, як з нею бути.

Так, так, він знає.

Доктор ще раз побажав доброї ночі й зник за дверима.

Гори, здавалось, були ніби невиспані і під золотистим туманом, що піднімався й опускався, ніби потягались сонно, ніби ворушились ліниво. Усю ніч не давав їм спати шумливий водопад. По зимовій сплячці він не заснув ще ні разу, а шумів, шумів

і дратував старі гори. Ось осів туман і з-під нього виринули задумливі білі голови. Вони застигли в своїй гордій величі, і тільки сонце грається, як дитина стеблом, лоскоче промінням їх поважні лисини.

Сонце застало художника на давньому місці. Вже звикло до нього. Воно кинуло кілька променів, і ті забігали по його палітрі. Тільки гори стоять мовчазні, вони ніколи не звикнуть. Величні, горді гори...

Як тільки усталилась погода, художник Ломов до сходу сонця вирушав верхи з дому і їхав сюди. Він змінив своє упередження до верхової їзди і зрозумів, що в горах це найкращий засіб пересування. До того ж робота вимагала цього. Він малював водоспад при сході сонця.

Іван Макарович порадив йому, подав таку думку. Вони з Іваном Макаровичем великі друзі. Іван Макарович Токпак знає гарні місця на своєму рідному Алтаї. Усе життя він прожив на ньому, нікуди не виїжджаючи. Для нього не існує зовнішній світ. Гори заступають йому все. Іван Макарович художник, у нього поетична душа. Він міг би бути славним поетом, коли б хотів, але він не знав, що робити для цього, і не чув у цьому потреби. Він міг говорити з горами, він знав про що шумлять водопади, про що співають птахи. Йому одному всміхались гори, а для інших вони були мовчазні, сірі.

— Чому ви не писали, Іване Макаровичу? — питали його дачники, питав Олексій Петрович. — У вас нема своєї літератури, чому ви не починали її?

— Наша література в горах, — відповідав Іван Макарович. — Усі вони списані дрібними рядками, усі вони повні поезії легенд, героїчних епопей, повістей, романів... Тільки треба вміти їх читати...

— Спишіть їх, — говорив Олексій Петрович, — і дайте світу.

— Мені вже пізно, — сказав сумно Токпак. — Може дочка моя схоче це зробити, моя Таня. Вона така горда й така ніжна, як ці гори. Вона знає їх.

Багато художників рисувало їх, але що це значить? Ніхто не передав тієї краси так, як вона у природі. Попробуйте ви. Ви великий художник...

І Ломов пробував. За кожним мазком його пензля виринали на полотні дивні красоти, німіли на полотні величні скелі, шумів по них водопад. Художник любувався своїм дітищем. Він відходив від полотна, затулював рукою очі, приглядався, порівнював, знов підходив, ніжно, як до немовляти, вдалим якимсь мазком доповнював недобачену риску — і картина ставала випукліша, живіша. Що далі робота ставала приємніша, з кожним днем виростала, виіралася в життя. Тільки біда, що мало можна було зробити за день. Неможна було довго працювати, бо, коли сонце підносилося, фарби мінялись, тумани розсівалися, зникали, як сон чарівного літнього ранку.

Художник ліг на свій гумовий плащ і любувався природою. Він почував себе щасливо. Це був час творчої енергії, час, який він найбільш любив. Коли очі іноді сковзали по картині, його серце билосся радісно, уста склалися в усмішку.

„Недарма таки приїхав. — Думав він. — Алтай тільки в сльоту такий сірий. Та й не так то сумно тут, як він думав спочатку. Зі свого приїзду він був цілком задоволений. Тут стільки можливостей, а головне — закуток, у якому його ніхто не бачить, не знає... І робота йде. За яких два тижні така картина! Та це ж буде заздрість для всієї Москви. Однією картиною він не обмежиться. Він нарисує другу, ще кращу, і там обов'язково фігуруватиме Таня. Обов'язково Таня.

Від першого разу вона зробила на нього надзвичайне враження. По першій зустрічі з нею не міг цілу ніч заснути. Її екзотична краса, її гордість, її сила покорили його відразу. Він зрозумів, що вона не для забави, щодня він чекає з тоскою вечора, щоб побачитись з нею, щоб поговорити, щоб довше

затримати в своїх руках її маленьку білу ручку. Але цього замало. Цього недостатньо. Вона вже не така дика, як була першого разу, вона з кожним днем ласкавіша, вона з захопленням дивиться на його роботу, і коли підносить очі від картини й кидає їх на нього — він читає в них глибоке признание чи навіть покору перед його талантом. Вона буде його. Він чує це. І дрижить на самий передсмак. Йому приємно думати про неї. Художник заплющує очі, а вуста його шепочуть, пестять її ім'я...

Ранішнє сонце показалося з-за гір, як рожеве личко дитини з-за плота, і цікаво дивиться в долину. Його тепле проміння так ніжно гріє, як віддих матері. І під його пестощами так гарно мріяти, снити...

А долиною стелеться дивна музика... Стелеться голос сопілки, що на ній виграє лісова фея...

„Феї зустрічають ранок“ — думає художник крізь сон...

Голос усе ближче, ближче, він чує кроки феї, та поволі голос мовкне, тихнуть кроки і тільки водоспад шумить і потік шепоче по камінні...

Але раптом він чує, що його хтось кличе.

Прокидається й швидко сідає. Перед ним стоїть і всміхається... тьотя Груша.

— Ви спали?

Художник неприємно збентежений несподіваною появою.

— Не знаю. Здається, заснув несподівано. У ранці було холодно, а потім сонце пригріло, я зогрівся і заснув.

Він говорить швидко, оправдується, як школяр, що заснув над книжкою. Йому неприємно, що його застали сплячого.

Художник глянув на картину — була на місці. Сонце вже стояло високо.

— Що ж вам снилось, майстре? — питає тьотя Груша всміхаючись.

Він не пам'ятає, здається — нічого.

— А спали ви твердо, коли не чули, як повз вас проїжджав шаман Натрус.

Художник підносить здивовані очі.

Так, так. І грав на сопілці. Грав! І як грав! Він уміє заворожити грою диких звірів. Це рідко можна почути. Хай він жаліє, що не чув.

— Шаман спинився коло вас і довго дивився. Коли б він не побачив мене, певне зробив би вам щось злого.

„Він міг знищити картину“— подумав у першій хвилині художник.

— Ви врятували мене від кама? ¹— сказав уголос.

— Я!

— Вам належить за це плата?

— О, так! Але чи зможете ви мені заплатити?

— Кажіть — побачу.

— Про це потім.

— Жаль, що я його не бачив.

— Жалкуйте, це дуже цікава постать.

Тьотя Груша почала розповідати про кама. Вона рада була, що може посвятити його, новичка, в такі тайни, яких він за короткий час не встиг ще пізнати. Їй приємно, що вона робить це перша, і нема нікого, хто міг би її поправити чи заперечити. О, тут, не одного ще не знає художник, не одного не бачив. Вона, тьотя Груша, де вона тільки не була! І на Христовій горі, і на Кара-Колі,—е таке озеро на горах, у перекладі значить Чорне озеро,—красота неймовірна. Йому, як художникові, тільки туди і їхати. І в диких глухих селах була вона, де ще відбувається камлання, цебто приношення богам кривавих жертв. І бачила кама Натруса, оттого, що це проїхав, у шаманському костюмі, бачила, як він входить у екстаз. Усе вона вже бачила і просто заздрить йому, що все це у нього ще в майбутньому.

Художник терпеливо слухав, доки вона не скінчить, хоч краще було б її не бачити тут. Поява її

¹ Кам — шаман.

тут була небажана й цілком непотрібна. Вичекавши, аж вона стишилась, спитав: звідки вона і куди так рано. Бистро дивився їй в очі.

Вона почервоніла, збентежилась, не чекаючи такого запитання.

— Ви скоро додому? — спитала замість відповіді.

Так, він вже їде. Він працює тільки вранці, перед сходом сонця.

— Поїдемо разом?

— Згода.

— А наш інженер вже працює, — сказала тьотя Груша.

— Ви бачили його?

— Він звідси недалеко. Я з ним бачилась, він сказав, що ви тут, і я... і я, проїжджаючи мимо, заїхала.

— Ви, значить, далше кудись держали путь?

— Так, тоб то ні, я виїхала прогулятись.

— Розумію, — сказав лукаво художник. — А що робить Федір Павлович?

— Та щось теж зарисовує, щось міряє, копає, та такий занятий, такий захоплений, що не приступай до нього.

— Його робота складна, тонка і при тім цікава — мовив художник.

ТЬотЯ ГРУША думала.

— Ваша краща, — сказала несміло.

— Це як хто розуміє. Його ж корисніша. Він проектує залізницю через Алтай. Плян грандіозний! коли б його здійснити, він зробив би переворот у житті цілого народу. Підніс би його культурно й економічно, це було б щось неймовірне.

ТЬотЯ ГРУША не знала, чи він говорить це серйозно, чи іронізує.

— А вдасться йому це здійснити? — спитала обережно.

— При відповідних коштах це можливо. Він хлопець талановитий і так захоплений своїми плянами,

так любить свою роботу і знає своє діло, що і я повірив у здійснення його планів, коли б він тільки довів їх до пуття. Його відрядив сюди центр у справі будівлі залізниці, але він не обмежився тільки цим: він розпочав багато робіт на власну руку. І багато цікавих робіт, сміливих, великих своєю задумою. свої вільніші хвилини він присвячує їм цілком безкорисно.

— Комуніст,— сказала тьотя Груша в щирій задумі.

— Це справжній комуніст; таких, як він, небагато.

— Ідучи сюди, він певно й не думав цього робити?

— Не знаю. Думаю, що ні. Тут до нього були інженери і робили тут щось, але все це робилось по-казенному. А тут власна ініціатива, захоплення, молодість і талант, а це найважливіше.

Ломов склав свої приладдя й пішов сідлати коня. Тьотя Груша задумалась і задивилась під ноги. Під ногами іскрилась на високій траві роса. Сонце сушило траву, догори підносилась пара, і від неї дрижало повітря. У горі кружляв попід небо орел, і линуло додолу його зловіще квиління. Тьотя Груша не бачила гри сонця, не чула квиління орлиного. Вона розв'язувала дилему: хто з них кращий.

Переїхавши перевал, кам Натрус почав швидко спускатись у долину, поспішаючи до аїла, що складався з кільканадцятьох юрт, порозкиданих по широкій кітловині над прудким потоком. Він був у парадному алтайському одязі, у великім синім футрі, підбитім лисом, з видровим коміром, підперезаний зеленою крайкою. Виїхав рано, бо вдень передбачалась спека, а хотілось заїхати холодком. У переметних мішках віз бубон, частини шаманської одяжі і високу баранячу шапку з двома довгими, до самої землі, білими широкими стрічками.

Ідучи безлюдними околицями, він вигравав на сопілці свою журливу мелодію, хоч був у веселому настрої. Але алтайці не знають веселих мотивів. Усі

вони зводяться до одної мелодії, сумної і монотонної. Натрус грав на сопілці по-мистецьки. Вона служила йому не тільки для розваги, але й для закликання гадів, приваблювання їх в одно місце. При допомозі її він принадував моралів¹, полюючи на весні на їх цілющі роги.

З вузької ущелини вирвалась сумна мелодія на широку долину, куди проходила камова путь. Голос сопілки покотився тепер вільно дрібними хвилями понад пахучими травами, і трави пригнулись слухаючи. Аж біля самого потоку кам перестав грати. Водоспад заглушив би пісні та й дорога не рівна. Але тільки кінь пішов понад потоком, знов залунали перервані трелі і полинули наздоганяти ті, що вже далеко повливали вперед. Та раптом знов музика обірвалась, і тепер вже видно на довго...

Ідучи рано дикими місцями, кам ніколи не думав, що по дорозі зустрінеться з кимнебудь, тим паче з невідомими урусами, та ще такими якимось особливими. Він чув, що по горах снують якісь люди, щось міряють, щось зрисовують, чув, що хочять пускати чортові машини, але не вірив словам. А сьогодні сам наочно переконався, що правдиві всі поговірки. Він побачив сплячого художника і його картину. Коли б не кінь, що пасся недалеко, він певне нічого не підозріваючи проїхав би мимо, але коня він побачив здалека і тоді вже почав очима шукати господаря.

Художник спав тихо, сонце гралось на його обличчі й він усміхався крізь сон.

Страшна лють і ненависть вдарила в голову камову, як випари п'янючої араки².

„Вбити! — подумав кам, — вбити падло і ніхто не знатиме, не бачитиме. Вбити і стане на одного менше“.

¹ Марал — олень.

² Арака — рід горілки з молока, до 14° міцності.

Він тихенько зліз з коня і підійшов до сплячого. Рука лежала вже на ручці ножа. Один удар і перед ним лежатиме труп. Кам на всякий випадок оглянувся довкола. На горбку показалась людина, з вигляду руська жінка. Грубо вилаявся з душі. Покинув свій намір і сів на коня. Сиплючи на голову сплячого всі свої прокляття, рушив у дальшу дорогу ховаючи в серці помсту.

„Правду сказав Монгол. Правду казали люди. Але Алтай вам цього не дарує. Тепер не той вже став Алтай. Тепер вже він прозрів. Не сядете на його хребет, як на ручного коня. Він скине вас. Монголія за нами — братерський народ. Ні, не поборете нас. Кам Натрус сам не раз ще втопить ніж у ворожих грудях. Сьогодні втопив би, та перешкодили“...

Він сильно оперезав нагайкою коня, і кінь поскакав по невеличкій рівнині, розтрясаючи криваві думи кама.

Проїхавши кілька кілометрів, Натрус знов наткнувся на уруса, що ходив з якимись невиданими інструментами і теж щось записував і вираховував.

Безсильна камова люті перейшла всякі межі. Він шмагав коня, щоб хоч трохи вилити її з переповнених грудей. Заляканий кінь біг шпарко по рівному плоскогір'ї, а кам складав у голові пляни люті помсти.

Перетявши рівнину порослу густими травами, кам виїхав на горб, звідки показався синій димок, що підносився над юртами. У долині стояв ще ранній туман, що синів од диму в той час, коли на горі вже добре припікало сонце. Але кам не відчував спеки. Його мучила гірша за спеку, непоборима люті і досада.

Кам переїхав швидко аїл і спинився коло нової великої шостикутної юрти, у якій жив його приятель Мабаш. Був це представник давнього княжого роду, багач, що славився колись на весь Алтай своїм золотом, кінями й худобою. Крім того, був це старий

лісопромисловець, який щороку збирав гарні гроші за кедрові горішки, що їх сотні мішків добували йому наймити в тайзі.

Малий, пукатий, як бочка на коротких підпорах — ногах, сидів він у ранковому безжурному настрою перед юртою на зрубаному кедрі і покурював люльку. Двері в юрту були відчинені, там поралась його молода жінка, а з закоптілого верха юрти йшов угору густий синій дим.

Побачивши кама Мабаш приязно всміхнувся, але кам навіть не відповів на усмішку, а швидко зіскочив з коня й прив'язав його до дерева.

Поводження кама немало здивувало господаря. Щоб то могло так рано розізлити його?

Не люблячи довго над чимнебудь задумуватись, Мабаш покотився йому на зустріч.

— Єзен дер?¹ — потурбувався він, заглядаючи камові в очі.

— Єзен, езен, — заспокоїв кам.

— Чого ж смуток блукає на твоєму чолі? — спитав Мабаш.

— Є чого сумувати, — відповів кам.

Вони сіли на зрізаного пня, і кам почав розказувати Мабашеві, що він бачив по дорозі.

Мабаш слухав пильно, зосереджено, попихкуючи люльку й обличчя його жовте потускніло, як диск місяця, що його затигнула хмара.

... Знов сунуть на наш край блідолиці чорти — стягнув кам. — Мало їм своєї землі. Коли б не та руда собака, що показала на горбі, я утопив би у ньому ніж, щоб другим не було охоти заглядати в гори.

— Ще не пізно, — сказав спокійно Мабаш.

— Ні, ні, це я знаю. Але тут треба порадитись. Вони ж ведуть боротьбу з багачами, з камами і коли б щодо чого, то підозріння впаде на нас.

— Хто веде? — спитав Мабаш.

¹ Єзен дер? — чи здорові?

— Ті, комуністи. Тут треба робити обдумано. Я не вірив, що казали. Люди люблять перебільшити, але сьогодні я переконався, що вони переменшили. Мені доповіли, що комуністи хочуть пустити через гори свої чортові машини. Вони хочуть осквернити святу природу, вони хочуть загарбати наші чудові долини, вони хочуть загнати нас далше в гори, на неродючі шпилі, щоб ми там виздижали, як худоба лютої зими. Усі кращі долини в їх руках! Гей! Тут треба щось робити і швидко, бо там буде пізно!!.

— Радь що, — сказав спокійно Мабаш. — Моя голова дурна. Я не знаходжу ради.

— Рада є одна, — шепнув Натрус, глянувши в юрту. — Треба вибивати їх тут поодиноці. Отих вчених їхніх, що то ходять і щось пишуть, чогось шукають на горах. Вибивати поодиноці, бо проти їх сили ми не встоїмо. Але треба їм показати, що гори для нас! Гори для алтайця! Треба, щоб вони це почули.

— Хто ж буде їх нищити? — зважився з острахом Мабаш.

— Як хто? Ти, я, сотні нас!

Мабаш засувався на пеньку.

— Ти ж сам казав, що страшно.

— Страшно самим, а коли буде багато нас, не страшно.

Мабаш швидше запихкав люлькою, видно нервувачись.

— Ота біднота не схоче, — сказав він безнадійно. — Вона рада, що зможе заробити.

— Правда, бачив я. Він іде впереді, щось пише, а за ним ходять алтайці і носять йому речі. Ух! Їх у першу чергу різав би я... Але я ще маю силу над ними. Ще цього мені не вирвали з рук. Я ще їх не боюсь!..

Він хвилину помовчав, потім оглянувся і тихо сказав:

— Тих двох, що я бачив, беру на себе. Ці будуть мої і ніхто не догадається, ніхто не підозріватиме.

Хіба б мене не стало. Але трьом нам тут затісно. Вони, або я.

Мабаш допитливо подивився.

— Тепер не скажу, потім, може в юрті...

— Ти впертий Натрусе і... страшний...

Натрус вибив попіл з погаслої люльки і набив її наново тютюном. Слова приятеля приємно полоскотали.

З юрти понесло запахом вареного м'яса, і Мабаш проковтнув слину.

Натрус глянув на шкіру овечу, ще свіжу, окри-
жавлену, що сушилась на плоті.

— Барана вбили? — спитав.

Мабаш радий був, що скінчилась неприємна тема, яка його правду сказавши трохи лякала, і він заговорив жвавіше.

— А як же, вбили. Зараз жінка моя подасть сніданок. — Ійнечі! — кликнув він на жінку. — Швидко ти там?

— Швидко! — почулось із юрти.

Через кілька хвилин показалась у дверях молода жінка, несучи на дерев'яному полумиску свіжо зварений тергим¹. Вона поклала полумисок на землю і запросила їсти.

Натрус глянув на неї цікаво й, коли та вийшла, сказав:

— Маєш гарну жінку. І тоді я казав, як ти жевнився, і тепер кажу те саме.

Мабаш щиро радів з похвали приятеля.

— Гарна, — згодився він. — І купив її недорого. Роботяща і вміє все зробити. А вже зварити ніхто краще не вміє. Попробуй тергим чи їв ти коли такий смачний?

Натрус брав пальцями білі шматочки товщу, обмотані овечими кишками і кидав у рот.

Гість і господар були видно обидва голодні, бо полумисок спорожнили вмить.

¹ Тергим — шматочки овечого товщу обмотані кишками.

— Тергим у тебе славний, — сказав кам, кидаючи у рот останній шматок, що застиг уже і прилип був до дна полумиска.

Мабаш задоволено й гордо слухав слова похвали.

— А ті... не люблять. Був торік один, дав я йому поїсти, а він їсти не захотів. Каже без хліба й соли товщу їсти не може.

— Ти б йому отрути дав, — сказав Натрус.

Приятелі зареготались. З дверей вийшла знов Ійнечі й принесла на полумиску кан¹. Вона забрала порожній посуд і поклала повний перед гостем, запрошуючи до їжі.

Мабаш витягнув ножа й порізав кан на шматки. За кілька хвилин спустів і другий полумисок.

Поївши, приятелі подались до юрти пити араку і чай з сіллю, бо на дворі ставало душно і піт біг з кама цюркотом.

Через деякий час, із юрти вилітав на двір голос сопілки, на якій вигравав п'яний кам.

Понад рікою Катунню йшло троє: художник, інженер і Таня. З того часу, як вона познайомилась з художником, то настільки змінилась, що мати її знов почала охкати і дивуватись з переміни любимої доні. А доня чекала з тоскою вечора, коли можна буде посидіти з ним у хаті, чи на городі, чи погуляти. Гуляти вирушали вони частіше втрюх, з інженером. Він був такий розумний і цікавий чоловік, від нього можна було багато почути, багато навчитись. Він заприятелював з художником і прекрасно ставився до Тані.

Був тихий вечір; заходило сонце; долина над рікою мовчала; мовчали старезні гори і тільки Катунь не вмовкала ні на хвилину, а шуміла й ревла, як щодня, як і тисячу літ тому. Понад долиною пролітали зрідка шуліки, ворони, пильно поглядаючи на людей.

¹ Кан — овеча кишка начинена кров'ю з молоком.

Таня йшла попереду вузькою стежкою над рікою мовчки. Їй на душі було тихо й гарно, їй було приємно чути за собою... кроки Олеся, знати, що він любовно дивиться на неї. А він дійсно дивився на її милу шию, що як слонова кість біліла під чорним, як смола волоссям.

— Далеко ще до порогів? — спитав раптом художник, відірвавши очі від дівчини.

— Хіба не догадуєтесь? Не чуєте, як шумлять?

З кожним кроком шум ріки дужчав і за закрутом показалися пороги.

Усі стали.

Посеред річки стирчали скелі. Лівий берег навис над рікою грізною чорною стіною, з якої дивилися круглі ями, як очодолі зі старого зчорнілого черепа.

— Тут мав бути перший міст, — сказала Таня.

— Коли? — здивувався інженер.

— Бійтесь конкуренції, Федоре Павловичу? Не бійтесь, давно це було, легенда є така. Колись, як жили ще багатирі, великани, один з них Сарп-Ак-Тай, задумав зі своїм сином побудувати міст через Катунь...

Вона подивилась ласкаво в очі інженерові і засміялась. Він так заслухався, що аж рота відкрив, як мала дитина.

— Продовжуйте, продовжуйте, Таню.

... Вмішався в цю роботу добрий бог Ульгень — продовжувала Таня. — Він погодився допомогти їм в будові, але під умовою, що вони за весь час будування не знатимуть жінок...

— Це вірно, — сказав інженер.

— Так отже, візьміть це на увагу, — усміхнулась значуче Таня.

... Почалась робота. Батько добував каміння з цієї скелі — бачите ями? — складав їх у фартух і носив синові, а син клав їх у ріку. Але раз батько довго забарився, синові було нудно і його потягнуло до жінок.

— Ясно! — сказав художник.

— Не перебивайте! — Приходить батько — сина нема. Він розізлився й висипав каміння в ріку. Воно так і залишилось до наших днів. З того часу більше ніхто не важився будувати моста через Катунь.

— І нема мостів? — здивувався художник.

— Ні одного.

Це було нове й дивне.

— І невжеж не буде? — спитав наївно художник.

— Буде! — заспокоїв його інженер. — Буде й не один.

Таня скривилась, художник помітив.

— Тані шкода псувати гори, інженере!

— Правда, — сказала Таня.

Художник засміявся, а інженер помітно споважнів. Йому пригадалась чогось раптом „Казка старого млина“ — Черкасенкового. Стала перед очима степова романтика, така подібна до романтики гір. Він пригадує, як ще юнаком бачив цю виставу і широко співчував дідові мірошникові і Казці... Він не хотів думати, що на тих чарівних степах, які не знали плугів, ревітимуть гудки і полошитимуть прудконогих сайгаків, що чорний дим закриватиме синяву неба, що шум машин глушитиме пісню жайворонка. Він не знаходив тоді поезії в скреготі коліс і стогоні заводів... Але це було давно. Часи змінились, він виріс і тепер гордістю наповнювала його думка про Дніпрельстан — найбільшу споруду на світі. Він з нетерпінням чекав, коли береги Дніпра вкриються мережею заводів, коли на нерушмих цілинах заржать залізними голосами сотні, тисячі тракторів, коли села перетворяться у фабрики. Але він розумів Таню. І вона закохана в свої гори, як він колись у степ. Він підійшов до неї й ніжно взяв за руку.

— Не жалкуйте, Таню, — сказав надхнено. — Так мусить бути, так треба. Скоро виступлять з землі жили — рейки. Гудок паровика лякатиме лінивих ведмедів, бутних маралів і забобонних камів. Шум коліс розбуркає сонні гори. Катунь опережить мости,

людина переможе стихію й музика заводів заграє гімн перемоги... Вам не хочеться того? Кажіть, не хочеться, Таню?!

— Мені соромно було б не хотіти цього...

— Але ж все таки не хочеться, га?

— Та, ні... Воно дивно тільки. Тисячі літ спали гори і його мешканці, а прийшла одна людина, новітній багатир і силоміць будить їх зі сплячки.

— Іде ранок нової культури, а вам хочеться спати?

— Ви знаєте, який над ранком приемний сон. Ми кажемо тому, хто будить нас,—дай ще трішки поспати! Хоч трішки! Такий гарний сон сниться... Нехай може наші діти, а ми хочем ще спати.

— Це ви так кажете? — спитав інженер.

— Так люди наші кажуть. Вони не хочуть вас. Бояться того, що ви хочете зробити з їхніх гір. Бояться вас.

— А ви?

Вона зам'ялась, але інженер наглив.

— Я стою посередині.

— По середині?..

Інженер похитав головою.— Він так і знав.

— Таню! Хіба ж так можна? це ви, так кажете? Чи знаєте ви, долю золотої серединки? Вона мусить умерти,— сказав гостро.— Вона не може існувати. Сюди або туди! Або далі спати, як спали віками, або встати на ноги культури, встати міцно і разом з мільйонами нових будівників іти на зустріч новим здобуткам, творити їх самому, нарешті перемогти й Європу.

— Мрійнику! Ми ж такі маленькі. Це можете зробити ви, ваш великий нарід, що силою обставин, не розтрачав досі ще своєї енергії. За ним майбутнє, а наших п'ятдесят п'ять тисяч, що вони можуть зробити?

— Не в тисячах справа і не в народі,— усміхнувся інженер.— Справа в конденсованій силі пролетаріату українського, руського, алтайського, справа в хотінні, праці, енергії...

— І грошах,— закінчив художник, що досі не брав участі в розмові:

— У спілці знайдуться гроші,— сказав інженер.— Хоч алтайський пролетар знайде їх і на своїй землі. Гори—це гроші. А озера, водопади, ріки, ліси? Це не гроші? Ви чули про самородки золота по десять кілограмів? А про мідь? А залізо? А вугілля? Це вже знайдено, а скільки ще там не звіданих багатств? Ваші водопади,— звернувся він до Тані,— можуть рухати величезні машини. Масло ваших коров може завалити закордонні ринки. Ліси ваших гір можуть забити їх. А сировина, вовна, шкіри, вони можуть насичувати наші заводи. Але треба їх використовувати раціонально. Не можна молока гнати на самогон, не можна випалювати тисяч десятин лісу, не можна вішати шкір богам у жертву, коли з кожної можна зробити кілька пар чобіт. Раціоналізація! Нарешті пора перестати їсти ваші жахливі аарчі¹, а взятись до обробки хліба. Пора вже нарешті алтайцям ознайомитись з плугом, бороною, возом, та сіяти на тих родючих цілинах, що дарма лежать, овес, кукурудзу, а може й пшеницю. Пора завести городи на тих колосальних просторах навколо ваших юрт. Та у вас на горах росте дика цибуля. Вона така, що її можна зараз їсти в дикому стані, а Іван Макарович казав, що її там аж вісім сортів. Це я, звичайно, покладаю на його сумління. Я не перевірю, але чотири сорти я знаходив сам, хочете могу назвати їх. Пора посіяти тут цибулю, а як же, пора!

— Як це все зробити? — спитала наївно Таня.

— Я вже говорив, Танічко, що допоможе пролетаріят промислових центрів — а ви тут на місцях повинні допомагати партії і радвладі. Особливо ж інтелігенція. Ви, Таню, повинні ініціативу проявити, а ви стоїте „по-се-ре-ди-ні“...

¹ Аарчі — сирчики, пресовані і закопчені в димі, приготовані з сиру, що залишається від перегону молока на арак.

Інженер засміявся. Таня почервоніла. Художник задивився на дві тераси, що як два прилавки лежали вздовж лівого берега Катуні.

— Як повстали ці тераси? Не скажете, шановний інженере? — спитав художник.

Інженер був у прекрасному гуморі і зараз погодився розказувати, радий, що його так охоче слухають. Почав він із сивої давнини, коли ввесь Алтай був скований льодом і снігами. Далі пішов про зміну клімату, раптовне таяння снігів і утворення цієї ріки.

— Уявіть собі, — говорив він з запалом, — що тисячі потоків, змиваючи гори, летять у долини Алтаю. Вони несуть каміння, обломки скель і маси піску. Потоки зливаються по дорозі і творять ріку. Але, коли бурхлива ріка з гірських висот входить в долину, то сила її слабне і вона розливається в озеро. Матеріяли, принесені у водах, рівно заносять дно. Дно підноситься. Озеро з часом опадає і ріка жолобить в його колишньому дні русло. Тепер вона тече в берегах збудованих із власних осадків. Ці нові береги і є річні тераси. Перші тераси. Ба, і нове дно заносять осадки. Ріка меншає, через те, що стояли сніги і ледівці, вона вужчає і жолобить русло глибше — повстає друга тераса. Отак в коротці можна пояснити походження їх.

Таня мовчки тисне руку інженерові.

— Усе ви знаєте, усе. Який ви щасливий!

З ріки підноситься туман і розливається широко по її берегах. У тумані зачорнів якийсь силует. Він наближався до товариства.

— Хтось їде до нас, — сказала Таня, показуючи рукою в даль.

Усі звернули очі туди.

— Якась дачниця, — промовила Таня.

Художник пізнав.

— Можу навіть сказати хто, — сказав він, — це тьотя Груша.

— Фі! — скривилась дівчина і швидко глянула на інженера.

— Вам не подобається? — спитав художник.

— Ні!

— Зате нашому інженерові вона подобається.

Таня сміється. Вона нагадує йому свою недавню легенду про Сарп-Ак-Тая.

— Ви не дуже, Олексію Петровичу, — каже інженер. — Ще не знати до кого вона вчора заїжджала скоросвіт.

— До вас же.

— Ну, ну! Вертала ж не зі мною?

Таня перестає сміятись. Художник помічає це і спішить виправитись.

— Вона, мабуть, не особливо рада була з того повороту, — каже він, — але нехай.

Розмова увірвалась, бо верхівниця під'їхала цілком близько. Пізнавши в тумані товариство, вона раптом повернула коня вбік і полями погнала до села.

Уже було добре з полудня, як кам Натрус виїхав з двору Мабаша. Вийшов він з юрти заточуючись. Перед входом стояв осідланий кінь. Ійнечі напоїла його й осідлала. Кам підійшов до коня, узявся за гриву і вмить опинився на сидлі. Попрощавшись, він виїхав за огорожу, але раптом згадав щось і вернув назад.

Господар чекав здивовано, що він ще йому забув сказати.

— Мабашу! — гукнув кам, — чи не даси ти мені пляшку молока?

„П'яний“ — подумав Мабаш і радісно захіхикав.

— Може араки? — спитав він, сміючись.

— Ні, молока. Свіжого коров'ячого молока.

Мабаш був певний, що кам цілковито п'яний.

— Навіщо? — спитав жартуючи.

— Так, для мене, коли мене розбирає унутрі, я запиваю молоком, — збрехав швидко кам.

Причина на перший погляд була ясна. Мабаш пішов до юрти, а за хвилину вийшов і виніс бажану пляшку молока. Кам подякував і рушив з двору.

Дивна поведінка кама не дала спокою Мабашеві. Він довго бився над тим, навіщо камові молока. Він не вірив, що кам буде його пити.

„Може заворожить корови і вони перестануть доїтись“, — думав Мабаш, — але кам був його приятель, та ще й родич. Він того зробити не міг. „Але ж навіщо молока?“

Серед таких думок Мабаш ліг під грубезну модрину, що росла за його юртою і через кілька хвилин звідти пішло сильне хропіння на весь двір.

Ійнечі впоравшись з роботою, рада, що ненависний чоловік заснув, сиділа на ведмежій шкурі, палила люльку і побренькувала на тобшурі¹. У юрті не було нікого, тільки з дерев'яних обручків, що висіли на кілках поглядали на неї безмовно смішні дерев'яні фігурки богів Ханімдеса й Каршита.

Ійнечі роздумувала над тим, про що говорили кам з Мабашем. Тобшур випав їй з рук і лежав на подолку, люлька погасла. Її страшно цікавило, про якого то чоловіка говорили вони. Про Монгола якогось, а хто він такий, не могла догадатись. Вони шепотіли, вживали якихось слів, яких вона цілком не розуміла, але з того, що їй вдалося піймати виявила, що вони запрягли помсту урусам. Не знала кому саме і тепер думала, яким способом вони здійснять свої погрози. Ійнечі не сумнівалась в силі кама. Він коли б захотів, міг би людину перемінити в худобину. Він у змові з духами. Він служить Ерлікові злому богові, що посилає смерть. Ерлік послухає його, коли той попросить.

Вона раптом прочуняла. До юрти несло хропіння знадвору. Її володар давав себе чути і в сні.

¹ Тобшур — інструмент вроді балабайки.

А кам, виїхавши на гору, посувався поволі бомом¹, прямуючи до того місця, де він у ранці бачив художника. Він міркував чи застане ще його на місці чи ні. У залежності від того міг вдатись, або не вдатись його плян.

Підїхавши до того місця де він уранці бачив русяву жінку, кам зупинив коня і почав пильно розглядати околицю й місце, де сидів уранці художник. Але не побачив нікого. Видно художник давно поїхав додому, навколо було тихо й пусто, тільки здалека шумів водопад і свистіли суслики, що водились тут у великій кількості.

Кам стиснув закаблуками коня й сміливіше рушив уперед. Через кілька хвилин він був уже на місці роботи художника. Розглянувшись довкола, ще раз і впевнившись, що нікого нема, зліз з коня, прив'язав його до дерева над потоком, підійшов до пенька, що на ньому сидів художник, витягнув з кишені молоко і дудку і знов подався над потік. Він шукав відповідних камінців. Через півгодини повернувся на місце, несучи їх повну полу. Були це камінці, що мали мисочковату форму, різної величини, з невеличкими заглибленнями. Кам порозкладав їх обережно поміж травою в різних місцях довкола пенька, а одного встромив у дупло. На камінці поналивав молока. Закінчивши ту роботу, сховав пляшку в кишеню, сів на пеньок, притиснув дудку до рота і почав грати.

Дивні звуки полетіли з сопілки. Вони змішались з шумом водопаду і щільно заповняли долину до берегів, як вода заповняє закриту з усіх боків балку.

А кам грав без перерви. Налягав, здається, на дудку, вкладав у неї свою душу, видихав свої болі, свою помсту. Дудка скигліла під подихом його, немов промовляла словами. Страшні й дикі мусіли бути слова, бо дико звучали звуки серед холодних гір, серед

¹ Бом — вузьенька стежечка над пропастью.

суворой природи. А кам грав і грав, аж втомився, аж не стало повітря у грудях.

Нарешті замовк, а звуки, що вийшли з сопілки, вдарились об скелі, як ранений лебідь крилами.

Кам почав надслухувати. На найменший шелест у траві він перемінявся в слух, переривав дихання. Він пильно поглядав на траву, але вона не колихнулась і тільки коники польові стрекотіли в ній.

Він знов притиснув дудку до вуст, і знов здригнулась долина, знов полилися звуки ще дикші, ще жалібніші, ще страшніші.

Коли раптом перервалася музика.

У одному місці заколихалась трава. Кам глянув туди. Щось бігло поміж травною.

— Змія чи ящірка?

Через хвилину лице камове прояснилось. Це повзла велика Тілан¹.

Не встиг він розглянути гадюки, як зашелестіло в другому місці. Кам побачив, що до мисочки з молоком підкрався бронзовий вуж і пив молоко, як кошеня.

Підбадьорений удачею знов почав грати. Очі виласили з лоба, кам входив у екстаз. З кутків рота текла слюна й заливала сопілку, піт струйками котився по обличчю. Кам встав і виграючи почав крутитись на місці. Очі йому горіли хоробливими вогнями. Божевільна радість розпирала груди. Тепер з кожного кутка виповзали гадюки й повзли на голос сопілки.

Дальше грати непотрібно було. Кам застромив сопілку за халяву й, обережно пробираючись поміж трави й кущі, високо підносячи ноги, прямував до потоку, на розмову з богами.

Вийшовши на непоросле, кам'янисте місце, він знов почав крутитись і скакати в своєму дикому ритуальному танку.

¹ Тілан — рід змії.

Страшно виглядала людина на тлі розкішного краєвиду, на тлі гірського вечора. Далека від тих красот, вона крутилась на місці, як замотеличина вівця, точила з рота піну, як скажена собака, хрипіла й ревла тваринним голосом — це людина говорила з подібним до себе, видуманим собою, злим і мстивим богом.

— Ерліку! — кричав шаман. — Ти вислухав мене, не позбавив мене моєї сили. Зішли на нього смерть. Зішли смерть на тих, що ступлять на землю нашу. Ерліку!...

Він закрутився жвавіше, руки й ноги заскакали, як у дерев'яного паяца, що його шарпають за нитку, піт котився градом, з обривками піни летіли обривки незрозумілих слів і падали на землю. Кам ще хвилину покрутився і впав на землю собі, знеможений, розбитий. Але тут не довелось спочити. Чорна хвороба його предків підповзла тихо, як гадюка, і обвела його своїм холодним тілом. Він боровся. Бив головою об каміння, кидався на всі боки, рвав пальцями землю, стогнав, бив ногами, ранив руки, обличчя і кривавив пісок. Та хвороба сильніша. Як ливами зв'язала вона руки й ноги і приморщувала до землі. Ще кілька ударів туловища, голови — і він безвладний, переможений, тихий. Хвороба нишком, як і прийшла відступила і він міцно заснув, як мерлий.

Тьотя Груша вернула додому пізно, страшно незадоволена і в подавленому настрою. Цілоденна верхова їзда втомила до краю і, нарешті, нічого не дала.

Не роздягаючись, як була в своїх довгих рудуватих чоботях, впала на ліжко й запалила цигарку. У хаті було тихо й темно, крізь вікно падало вузьке пасмо місячного світла на ліжечко, в якому мірно віддихаючи спала її шостилітня дівчинка Галя.

Тьоті Груші не до дитини було. Вона мережала свої гарячі думи, що хмарами носились над головою.

Із синього цигаркового диму виринала, як жива постать, що була мимовільною причиною цих дум. Вона виростала перед нею до велетенських розмірів, то зменшувалась до величини сірника. Коли постать виростала, то тьотя Груша чула навіть слова, що вона вперто повторяла.

— Нахаба! — крикнула раптом жінка і, схаменувшись, глянула на дитину, чи не прокинулась вона від її голосу. Але дитина спала спокійно. Згадка про дитину заспокоїла на мить ранене самолюбство, але тільки на мить.

— Великий художник! Подумаєш! „Я дуже занятий, і коли працюю, люблю самотність. Присутність зайвої людини мене бентежить і не дає працювати“... — перекинула тьотя Груша.

Вона докурила цигарку і кинула на підлогу. Не хотілось вставати до попелюшечки, що лежала на столі.

— Це ж нахабство! Хіба вона лізе до нього? Та чорт з ним!

Вона перевернулась на бік і задивилась в землю. Думка вперто сверлила мозок.

— Скажіть на милість, як то важно... „Коли я працюю“... Не бійся, коли б ота... ота косоока мавпа з'явилась, коли ти працюєш, вона б тобі не перешкодила. Ясно, що в такому разі я для тебе зайва, ясно...

Її розбирала досада. Сягнула рукою до столика, де була склянка з водою, і випорижнила її до дна, але й це не допомогло. Перед очима, як живі сновигали постаті художника й Тані. Вони ставали перед нею так ясно, що вона аж злякалась, чи це не галюцинації. Закрила голову руками.

— Швидко закрутила йому голову. Іч, красуня! І що вони в ній бачать? — питала вона себе. — Хто з них не говорить про неї — всі з захопленням. Чорт знає які смаки у тих чоловіків. І нічого ж собою властиво не являє. Некрасива, дикунка, самолюбива,

непрístupна, невихована і дурна. Положим, непрístupна вона тільки про людське око, а так, приступай скільки хочеш. Та ну їх к чорту! Буде вона над тим голову ламати?

Вона встала з ліжка, скинула чоботи, натягнула на ноги пантофлі і, здавалось, вже заспокоєна постелила ліжку.

Місяць щораз ширшим пасмом захоплював територію кімнати. Не вважаючи на втому від цілоденної їзди, спати не хотілось, бо надто розійшлися нерви. Вона відчинила вікно і сперлась на підвіконник. Перед нею звивалась сріблиста стежка попід тином, за тином сад чорнів, а даліше бовваніла гора, що як великанська голова цукру виблискувала своїм голим чубом до місяця. У селі було так тихо, що кожний крок на вулиці, кожний рип дверей, чути було на другий бік села. Долина, наповнена місячним сяйвом, радісно тремтіла. Безмежна краса ночі покорила б, здається, мертве каміння. І тьоті Груші почало відлягати від серця. Вона почала забувати досаду, але на її місці появився жаль. Він тихо закрався в її душу, як місячний промінь у хату. У душі стало так тоскно, так тоскно, як ніколи в житті.

Тьотя Груша чує, що зараз заплаче. Не з досади, ні, з чогось іншого... Їй хочеться ласки, їй хочеться пестошів, їй хочеться ніжного слова, їй хочеться тепла, чоловічих обнять, їй хочеться любови... Хоч клаптичок, хоч на хвилинку. Як тяжко жити без неї, як тяжко не знати її?

Їй уявляється лицар на білому коні, як місяць красивий, такий, як у казці. Він з'їжджає з гір, юний, красивий, як мрія. У панцирі срібнім. Під'їздить ближче, усмішка на личку, розкриті обняття і...

Жінка мружить очі і мліє від передсмаку незрівняної розкоші. Їй душно на саму згадку. Вона корчиться, розстібає блюзку, бо в грудях огонь. З-під декольтованої сорочки виглядають вершечки в'ялих обвислих грудей.

Але раптом чує чийсь кроки. Вони вистукують по вулиці, як молотки по ковадлі, звертають на стежку, бо трава глушить їх. Але ж вони ближчають. Мить і вони вже під вікном.

— Інженер! — легко скрикує жінка.

Рослий красивий парубок спиняється перед вікнами.

— Ви ще не спите? — питає весело.

Вона така рада, що не може сказати слова. Вона навіть забула застігнути блюзку і простягає йому свою руку.

Інженер потискає її, гарячу, тремтючу.

— Звідки ви так пізно? — здобувається нарешті жінка, — від тієї?..

— Від якої? — питає здивовано інженер.

— Ви знаєте від кого, від красуні алтайської.

Коли вона думає про дім Тані, то він давно ви-йшов відти. Він ще сам ходив гуляти. Далеко ходив. Така чудова ніч, що не можна висідити в хаті.

— Недобрий!

— Чому? — дивується інженер.

— Ходить сам гуляти, а тут одинока жінка, їй богу плаче зі скуки.

Він не знав цього.

— Федоре Павловичу! Заходьте до мене на хвилиночку, — благає вона.

Але він не може. Уже дуже пізно, а завтра вранці робота.

— Ну, заходьте! Так сумно самій...

Інженер махає заперечливо руками.

— Не можу, — каже він. — Правда, не можу. Що ви Агрипіно Петрівна? Страшно ж пізно!

— На хвилиночку, вам жаль? Ну, я вас прошу.

Голос тихий, розбитий, кров лупить у скроні, вона чує, як слабне тіло, безвладніють руки. Вона просить, благає, вона молить зайти. Він тільки одну хвилиночку посидить з нею і піде. Але хай зайде. Їй так безмежно тоскно, аж страшно.

Інженер погоджується зайти, але тільки на одну хвилинку, тільки на одну.

Нехай він тільки зайде з двору, вона відчинить йому хату.

Схвильована поправляє нашвидку волосся, застібає блюзку і йде до дверей, а за хвилину інженер на порозі.

— У вас так темно...

— Ні, це тільки так, як увійти знадвору, а дальше очі звикають.

Вона не випускає його руки й тисне її до болю.

— Прошу ближче. Сідайте тут на ліжку. Один всього стілець і той зайнятий.

Інженер навпомацки робить незграбний крок вперед, зачіпляється ногою за ліжечко дитини і мало не паде на землю. Від шуму прокидається Галя й починає хникати. Інженерові противно й досадно. Мати біжить заспокоїти дитину.

— Спи, дитиночко, спи,— молить вона,— спи, моя дівчинко, спи!

Та все даремне. Дівчинка не хоче спати. Вона перестав плакати, але більше спати не хоче. Вона вже виспалась. Вона сідає на ліжко і тре рученятами очі.

— Хочу їсти,— каже поважно.

— Уранці їстимеш,— злоститься мати,— а тепер спи і то, негайно!

Грізний голос матері не справляє на дитину ніякого вражіння.

— Я хочу їсти! — повторює вона вперто, крізь плач.

— Нема чого їсти!

Дівчинка розглядається по кімнаті й помічає чужого чоловіка. Відкриття її дивує й радує.

— Мамо! Хто в нас? — питає цікаво.

Тьотя Груша старається заступити собою інженера.

— Спи! — твердить вона своє.

— Це, може, тато? Мамо? Це, може, татко?

— Нікого нема кажу тобі. Спи!

— Ні, хтось є.

— Та спи, кажу я тобі,— кричить уже мати.

Дівчинці це не помагає. Вона не хоче спати й край.

— Битиму!

— Ні, вона знає, що це неправда, але хоче знати, хто в них в хаті.

Тьотя Груша бачить, що все пропало. Вона робить розпачливі знаки рукою, інженер бере шапку і зникає в сінях. За хвилину вона чує кроки, що хутко віддаляються від її вікон.

Галя заспокоївшись і переконавшись, що нікого в хаті нема, сидить ще хвилину і лягає. За хвилину чути її мірний віддих.

Тьотя Груша стоїть якийсь час на середині хати, як закамяніла, потім п'яними кроками підходить до ліжка, падає на подушку й починає ревно плакати.

Ранок застає її одягнену на ліжку і блідим оком поглядає на її стомлене зм'яте обличчя.

Підїжджаючи до села, Ломов зустрів Мабаша верхи на коні.

„Куди б він так рано“? — подумав художник.

З того часу, як він працював над картиною, йому доводилось щодня проїздити біля села і придорожніх мешканців він знав уже усіх на прізвище. Інформації давав йому інженер, що теж немало працював в околицях села і часто зустрічався з його мешканцями. Мабаша знав художник, як горду і самолюбиву людину, скупу і злу, нащадка колишніх февдалів члена княжого старинного роду.

З приходом радвлади він збіднів, стратив багато маєтків, не стратив тільки давньої пихи і гордості. Він ненавидів усіх представників влади, ненавидів і урусів, вважаючи всіх за винуватців його обідніння.

Порівнявшись з художником, Мабаш не привітався, ба, навіть не відповів на привітання. Звичайно, на

нього мала вплив недавня розмова з камом Натрусом, але художник про це не знав. Він спокійно далі продовжував свою путь, щоб до сходу сонця добратись до водопаду. Він вже позабув про гордого алтайця та, порівнявшись з його юртою, мусив знов пригадати, бо перед нею побачив його молоту, красиву жінку.

— Єзень Ійнечі! — сказав художник, обнімаючи очима її гнучкий стан.

Матове обличчя жінки зарум'янилось і вона ласково відповіла на привітання.

— Чи не дістану я у вас молока? — спитав художник ламаною алтайською мовою, мішаючи татарські слова. Він колись жив серед казанських татар і вивчав їх мову. Тепер вона йому дуже придалася.

Жінка запросила його до юрти, але він не мав часу і тому винесла йому молоко в старинній срібній чарці, що стояла тільки для паради.

— Як живеш Ійнечі? — спитав художник. — Бачив я твого чоловіка. Куди він поїхав?

— Поїхав далеко, у город.

— Чого він не хоче здоровкатись зі мною?

— Не любить він урусів.

— А Ійнечі?

Вона засміялась.

— А за що не любить? — спитав художник.

— Не знаю. Кам Натрус теж їх не любить.

— Он як!

— Ти бережись Натруса. Злий він і могутній, — сказала вона тихо, оглядаючись по боках.

— Для мене не страшний.

— Не кажи.

— Ну, бувай здорова! Вертатиму, заїду знов і тоді скажеш. А, даси тоді молока?

Він лукаво моргнув. Ійнечі споважніла.

— Заїжджай, — сказала вона.

Художник кивнув головою і чвалом подався вперед, бо над горами вже рожевїли тумани.

Приїхавши на місце, пустив коня на пашу, а сам почав лаштуватись до роботи. Немало здивувався він, побачивши якийсь камінець і налите на ньому молоко. Він його мабуть і не помітив би, якби випадково не зачепив ногою за нього і молоко не бризнуло на черевик. Тоді тільки він пильніше придивився й побачив, що воно де-не-де позасихало і на траві. Тут він помітив більше камінців пустих. Усі його здогади, звідки взялось молоко, не привели ні до чого. Факт, що хтось тут був, бо таких камінців він раніш не бачив. Але це він приписав своїй неуважності в минулому і, сівши на пеньок, почав пильно працювати. Картина була вже готова, залишалось кілька мазків, які він сьогодні неодмінно мусив зробити, бо погода кожної години могла зіпсуватись. Поки сонце впливало з-за гори, він закінчив роботу й любувався нею. На полотні, продираючись поміж чорні скелі, як живий шумів водоспад. Від його спіненого підніжжя підносились дрібнєсенькі краплі й зливались з туманом, який рожевило сходяче сонце.

Водоспад видався йому кращим ніж у природі. Пензель і фарби зробили з нього немов живу істоту. Сонце, що впливало з-за гір, похвалило його працю.

Художник поскладав у валізочку свій малярський струмент і повернув картину до сонця, щоб підсохла фарба. Сам, як щодня, ліг горілиць на траві і задивився в синяву неба. Воно було чисте й спокійне. Його протинали іноді чорні лінії: то бджоли летіли на роботу. Сонце гралось у траві, гріло її, припікало, розніжені трави пахтіли, п'янили польових коників, що несамовито стерокотіли, радіуючись теплим літнім днем.

„Пора додому“ — подумує художник.

Йому хочеться додому, йому хочеться почути слово похвали від неї. Як дорога йому тепер кожна її незначна ласка, кожне її пестливе слово. А вона розуміється на мистецтві. Вона вроджений мистець

і поет. Вона скаже: — „як гарно! Як дуже гарно намальовано!“ І її вушка зачервоніють, кінчики вушок. І вона потисне йому руку, ніжно й сильно, своєю маленькою білою ручкою...

— Треба їхати!

Але щось не пускає. Якесь лінє розливається по сугавах, не хочеться рухати ні ногою, ні рукою, лежав би так до ночі.

Постать Тані чогось раптом зливається з другою постаттю, в його вухах крильцями бджолиними брешуть слово „заїжджайте“... У його очах червоним квітом розцвіли її уста... Ійнечі!..

„По дорозі треба вступити до Ійнечі, — думає художник. — Яка це славна жінка, які в неї тонкі риси. Коли б хотіла позувати, він зробив би з неї чудовий портрет, це був би незвичайний портрет. Але вона не схоче, їй не дозволить її деспот Мабаш“.

„Чи правда тому, що говорить Іван Макарович, ніби алтайці не знають кохання? Чи може бути? Який це нещасливий народ. А може щасливий, може краще без нього, без того дивного почуття. Та це ж воно робило світові перевороти. Воно родило війни, воно зводило з розуму вчених дідів і молодих хлопців, старих жебрачок і святих дів. Воно зродило розпусників і аскетів, воно заклиало до божівільних геройських поривів і стручувало в пропасть. Воно причина стільких самогубств, стількох сліз, стількох прикростей і його б не знали? Не може бути! Воно знайоме всім народам, всьому живому. Тут Іван Макарович переборщив, висловлюючись так легковажно про кохання“.

„А що, якби спробувати? Мабаша нема вдома... А вона небайдужа донього, бо чого ж вона тоді попереджала його і стільки дбайливості було в її словах“.

„Бережись кама, Натруса“, — просила вона. — Що це не кохання? Бідна жінка! вона гадає, що всі повинні боятись камів, бо вони можуть проклясти, заворожити. Скільки то ще праці треба, щоб вирвати

з рук їх силу, страшну силу тьми. Це вони затьма-
рили з природи ясний розум цього народу, вони
обмотали своїми темними сітями цілі села. Натрус!
Один чоловік, а тисячі людей ідуть за ним“...

Думки, як води потоку, наткнувшись на перего-
роду, звернули в бік і потекли іншим руслом. Ху-
дожник так задумався над цим питанням, що забув
про поворот додому. Але раптом почув, як щось
холодне переповзло через його ногу. Він з огидою
шарпнувся, сів, але в тій хвилині почув різкий
неприємний біль в нозі вище кістки.

Зірвався на рівні ноги. Довкола ноги була обмо-
тана сіра, велика змія. Він лягнув ногою і вона
злетіла в траву довга, як кнут. Художника облив
холодний піт. Заговорив самозаховачий інстинкт.
Спасіння! Однією рукою вхопив ногу вище кістки,
а другою дістав з кишені носову хустку. Обв'язавши
сильно ногу, полетів по коня, а через кілька хвилин
уже гнав конем з усіх сил додому. Здивована
Ійнечі бачила, як він стрілою перелетів попри її
юрту, навіть не подивившись.

Доктор Темір ходив схвильований по своєму ро-
бочому кабінеті. Кілька разів він брався до книжки,
але читання рішуче не йшло в голову. Розбирала
така досада, що не знав де від неї сховатись. Він
відчинив шахву з ліками, там, в кутку, стояла
пляшка з вином, його вірним порадином у хвилину
розпуки. Він дістав її, відкоркував і перехилив у
рота, не наливаючи в склянку. Одним духом випив
півпляшки, сховав її в шахву і знов заходив по кабінеті.

Він тільки що відпустив одну пацієнтку і та за
час прийому встигла йому багато дечого неприєм-
ного сказати,

„Вона властиво за цим і прийшла. Не лікуватись,
у всякому разі. Здорова, як кінь. Але яка мета
в такої жінки? Яка мета? — думав лікар. — Я ж це
все знаю. Знаю, що буває у неї, що закохана в нього

по вуха, що гуляють разом, це все я знаю. Ні, вона прийшла ще детальніше поінформувати.— „Бачила їх в трьох над Катунню. Звичайно інженер тільки перешкодив, а може й він небайдужий, хто знає?“

„Тьфу! Зате матиме науку, як приходити з такими справами“.

Він плюнув, сів у крісло і знов потягнувся рукою до книжки, але навіть не розкривав.

„Усе пропало,— заспокоював він себе.— Усе пропало! З цим треба помириться і годі. Треба! Що за сентиментальність? Не бити ж головою об стіну? Та це зрештою нічого не допоможе“.

Перед ним, як жива стала кімнатка, а в ній біля вікна біла голівка, окружена чорними кучерями, шийка зі слонової кости і дивний запах... Цей запах її тіла п'янив його, доводив до божевілля. Поцілувавши на прощання її руку, він ніс п'янючий запах її тіла на губах додому. Він вже до ночі не їв і не пив, не курив, щоб не згубити його.

„Ох, дурень! Як маленький! Закохався! А вона проміняла його зараз при першій нагоді. Проміняла на художника, на руського, на ворога, на підлого звідника, бо ж нема в нього почуття—це певне. Проміняла і втекла через вікно до нього“...

„А, він, Темір, вже мав надію. Хоч маленьку, а мав. Батьки її поважали його, він лікував їх усіх, лікував її“...

„Та все це забулось давно“...

„А втім, хто тут винен? Чи вона винна, чи можна побороти в собі почуття?“

„Хоч?.. Мабуть можна. От він поборов. Цебто не поборов ще, але поборе. Це ясно, він мусить побороти. Коли хто захоче—може. Людина все може. Вона може все перетерпіти, усе переболіти, усе перенести, усе пережити, звичайно, що і втрату милої. І він її перенесе, тільки треба трохи часу. Час—найкращий лікар, навіть на лікаря Теміра“.

Він гірко всміхнувся.

„Добре було б поїхати кудинибудь в подорож. Ну, скажемо, до Італії, ну в Крим, нарешті, над море,—коли ж грошей нема. От прокляте „коли ж“... А розлука це добрий винахід і не новий. Хто то говорив про розлуку?“

Доктор Темір уперто думає, хто говорив про розлуку. Йому страшенно хочеться пригадати...

— „Розлука гасить малі почуття, а роздуває великі. Як вітер, що гасить свічку, а роздуває вогнище“.

Він ходить по кімнаті, вперто повторює думку вченого й не може пригадати його прізвища“.

„Розлука гасить малі почуття“...— Невже він не пригадає? Нав'язлива думка починає мучити. Намить він забуває все, що його мучило раніш. Ця думка заповонила весь його мозок.

„Коли б не випив, певне пригадав би. А добре сказано. Але хто ж його сказав? Ага! Є!—пригадав нарешті:—Ля-Рошфуко сказав. Старий, французький мислитель“...

...„Гасить малі почуття, а роздуває великі“...

„Значить і розлука не допоможе?“

— А хіба, докторе Теміре, у тебе великі почуття?—запитує себе доктор.—Великі? Признавайся! Бідний доктор Темір! Що ж, не здавайся! Виклич на поединок свого суперника, як у старовиних романах, знаєш, забий його в двобою і шлях тобі вільний“...

Доктор якось чудно сміється.

„А вона? А що далі? Вона ж його ніколи не кохала. Він знав її маленькою дитиною. Лікував її, бачив її маленьке дитяче голе тіло, а потім раптом вона виросла, так швидко виросла, що доктор не знає, коли це сталося. Він рік не бачив її і, приїхавши через рік, zostав дорослу дівчину і відразу закохався по самі вуха, як гімназистик“.

„Яка все таки коварна ця доля, яка несправедлива“...

„Дурна, дешева філософія“, — обриває він себе, — не гідна дорослої людини“.

Але йому робиться жаль себе, що він зробить? Таки дуже жаль.

Вино розбирає, в голову вдаряє винувий газ, на очі показуються сльози.

„Ох, і нещасний я сирота“...

Доктор Темір підходить до шахви, дістає недопите вино, перехилиє пляшку і п'є з шийки до дна. Ноги слабнуть, він, похитуючись на ногах, іде до свого фотеля і поринає в нього. На вікні появляється горобчик і весело скаче. Доктор жалісно дивиться на горобчика.

— Ти голодний маленький? Чи може ти в гості прийшов до мене? Ніхто до мене в гості не заходить, ти один. Моя пташка забула мене. Вона тепер другому щебече. Бідний пташку. Доктора Теміра тепер уже ніхто не звеселить. Його пташка полетить звідци і стане сумно, сумно. Запанує тяжка осінь в душі бідного доктора на ціле життя...

Доктор Темір понурив голову й задумався. Під вікном цїрінчало багато горобців, із саду лилось запашне повітря до його кімнати.

Але раптом під вікном пробігли чийсь ноги, сполошили співоче товариство і залопотіли в передній.

Доктор підніс голову. До дверей хтось раптовно, голосно постукав. Горобчик і собі злетів з вікна і сів на галузку. Доктор витріщив очі. До дверей постукав хтось ще голосніше,

— Увійдіть! — вибелькотав він.

На порозі появилась Таня. Обличчя їй було червоне. Мокрі завитки прилипли до скронь. Вона важко дихала стомлена й схвильована...

Доктор сидів без руху в фотелі, роздумуючи, що трапилось. Його олов'яні очі вп'ялись у Таню, він чув, що не може рушитись, що неначе хто прив'язав його до фотеля.

— Докторе! — почала нездоровкаючись Таня. — У нас небезпечно хорий, ходіть яко мога швидше.

Доктор наче прочунав од сну. У ньому заговорило почуття обов'язку, що на мить протверезило.

— Хто хорий? — спитав він.

— Одного чоловіка вкусила ядовита гадюка, рятуйте його. Докторе Теміре, швидше!

— А хто хорий? — повторив Темір.

— Хора людина, докторе. Вам повинно бути байдуже.

— Не байдуже.

— Що це значить? — нервується Таня. — Хора людина, які тут допити? Ви підете, докторе, негайно. Час не чекає. Я прошу вас, любий, — мовить вона, — спішіть, Теміре, я благаю вас, спішіть.

— Ви не сказали хто хорий.

— Художник хорий, впертий докторе! Його змія вкусила. Спішіть, молю вас!

Доктор Темір грубо сміється, регоче аж захлинається.

— Ваш коханий хорий, тому ви так спішіте, тому я маю честь бачити вас у своїй хаті? Ха-ха-ха-ха!..

Таня дивно дивиться йому в очі і радить не забуватись. Він не має права так казати.

— Про нього й говорити не можна?

— Ви йдете, докторе?

— Ні.

— Ви мусите, Ваш обов'язок лікаря.

Вона не зводить з нього гнівних очей. Вони гіпнотизують і докторові робиться моторошно. Він перестав сміятись, обличчя зробилось тверде, як скеля.

— Вставайте! — каже Таня.

— Не встану.

— Теміре, пожалієте. Ви лікар. Ще раз кажу не забувайтесь.

Доктор Темір сопе.

— Не піду я лікувати вашого коханця, — кричить він скажено і хитаючись встає.

— Як ви смієте кричати? Ви п'яні! Мовчіть! Ви п'яні! Я питаю, ви підете, чи ні?

— Ні!

Таня бачить, що все даремно, що він незламний, що не піде. Її охоплює жахна ненависть.

— Ми з вами ще поговоримо, — каже вона і в словах її дика погроза. Вона просити більше не буде. Вона просила тільки один раз, за хору людину. Тільки раз!

— Бувайте! — рве вона слова, грюкає дверима і вибігає на подвір'я.

Доктор поволі тверезіє. Її очі, її слова важкі, як камінь, лягли на груди, холодні, як лід.

„Обов'язок лікаря — лікувати хорого. Нічого не зробиш. Але лікувати того, хто забрав тобі твоє щастя?.. Чи є такий людський закон?“ ..

Він вихилився через вікно й наказав хлопцеві негайно сідлати коня.

Потім підійшов до шахви, забрав потрібні інструменти, якісь ліки у пляшечках, поховав їх у подорожню валізочку і вийшов на двір. Через кілька хвилин він уже летів верхи до дому Тані.

Кам Натрус слухав, що йому розказував Мабаш. Час од часу, у залежності од слів приятеля, його поморщене, як печена картопля лице здригалось, зморшки згущались у кутках очей і з відкритого рота показувались чорні, гнилі зуби, то кам'яніло і вуста стискалися у вузьку синю лінію. Тоді його косо посаджені, з припухлими повіками очі ставали холодні і гострі як ножі. Він проймав очима Мабаша і Мабашеві самому ставало страшно від них. Мабаш скінчив свою доповідь, і кам перетравлював поволі почуте.

— То хто з них важніший і більше може збити нам шкоди, — спитав він по хвилині, — цей, що лежить уже, чи той другий?

— Той другий, — сказав поспішно Мабаш. — Цей,

що лежить, то так більше, для себе щось там робить, він не так, кажуть люди, шкідливий.

— Усі однакові, — вивів з почутого кам, — усі уруси шкідливі. Усіх треба нищити.

Мабаш аж присів під грозою його голосу. Натрус мав над ним непереможну силу. Як усякий ситий, безжурний, а до того пристаркуватий міщанин, Мабаш більш від усього на світі боявся смерти, а Натрус міг її накликати на людину, коли схотів. Тому то Мабаш слухав у всьому кама, ба, займався такими справами, про які сам ніколи не подумав би.

— Це правда, — сказав він, — але той гірший. Той кажуть хоче розкопати гори і забрати золото, що вони криють у собі. Хай він тільки почне копати, то злетяться з усього світу, як чорне вороння і тоді нам загибель. Ми не втримаємось, нас мало. Вони витіснять нас цілком, позаселяють усі наші долини...

— Смерть їм! — перебив твердо кам. — Смерть їм! — повторив. Треба негайно починати роботу. Треба знищити його в найближчі дні, щоб не поширилась зараза, щоб іншим відпала охота сунутись до нас. Алтай для алтайців. Алтай має бути недоступна твердиня. Об неї розіб'ють голови не поодинокі люди, а цілі народи. Нас покищо мало, Мабашу. Нас два нічого не зробить. Треба зібратись нам усім, треба стати до боротьби всім алтайцям, як за тих недавніх ще часів, коли гори роїлись від наших повстанців, що захищали свої житла від червоної комуни. Вони злякались нас. Ти пам'ятаєш? Ніхто ногою тоді не ступив на землю нашу. Ти пам'ятаєш? Але треба було ще довше триматись, а не кидати зброї за одну обіцянку автономії. Ти бачиш, що зараз? Вони забороняють нам визнавати віру предків. Вони не дають молитись нашим духам, приносити жертви богам. Жертви наші, не їх, і ми не маємо право порядкувати своїм. Правду я кажу, Мабашу?

— Правду кажеш. Ти кам, ти найрозумніший з нас. Тобі боги відкрили розум, а нам сповили чорною тьмою.

— Ми підбуримо всіх алтайців. Хто не знами, той ворог, тому смерть.

При слові смерть, Мабаш скулився, аж присів. Той Натрус так мучив своїми всякими плянами, такими страшними, що просто жити не давав. А спекатись його ніяк не було сили. Мабаша лякала сама думка, що доведеться щось робити, наражатись на небезпеку.

— Важко це буде.

Кам блиснув очима, як ножами.

— Не важко.

Мабаш знов присів.

— Наші душі темні, — почав він. — Темні, як учорашня вечірня хмара або п'ятьма нічна. Треба влити в них світло, треба прояснити їх. Наші люди смирні. Так знов таки треба, щоб не були вони покірні, як вівці, а щоб стали дикими звірями.

— Усе зробимо, тільки б знайти в аїлах своїх людей. З'єднати тих, що ще не забули свого роду, треба закликати тульчі¹, щоб з топшуром співали про давню славу Алтаю. Їм треба творити нові пісні, про нових багатирів, що розщавлять ворогів, як за давнини. Треба, щоб вони були в кожному аїлі. Довгими осінніми вечорами, коли Ульгень погасить денне світло, щоб збирались у юртах люди, а співаки, щоб їм співали пісень і закликали до боротьби й помсти. Треба, щоб вчили подавати в молоці отруту тим, хто схоче молока напитись, щоб подавали гадюк замість риби, щоб убивали зашельців, як вовків у своїх загородах... Це так на майбутнє, а з цими, що є цього року, з цими двома ми справимось, Мабашу, з тобою сами.

¹ Тульчі — професійний співак, що виконує багатирські героїські епоси.

Він нагнувся Мабашеві до вуха й прошептав ледве чутиим голосом :

— За нами горою стоїть Республіка Монгольська, а там і... Японія. Про це я знаю один. Тепер знатимеш ти. Але слухай, коли про це дізнається третій, тобі на світі не жити. Пам'ятай, Мабушу. Я і ти, і більш ніхто...

Мабаш закліпав очима, на лоба йому виступив піт. Він так злякався погроз кама, що не міг перевести духу. З одного боку, він був радий, що користується таким довір'ям у нього, а з другого боку, дрижав зі страху за наслідки, що могли з цього виникнути. Він хотів було щось спитати кама, але в потоці, що шумів недалеко юрти, щось зачалапало, і приятелі почали уважніше прислухатись.

— Хтось їде, — сказав Мабаш.

Кам не відповів. Його очі були звернені в той бік, звідки виходило чалапання кінських копит по воді.

З лозини, що обросла потік, виринала коняча голова, а за нею, розсуваючи руками галуззя, показався їздець.

Камове обличчя прояснилось. Він пізнав свого післанця і праву руку Тріша, що жив у Чемалі й доносив йому про все, що там творилось. Він мав важливе завдання слідкувати за художником і інженером і повідомляти його про кожний їхній рух. Поява Тріша була надзвичайно до речі, бо кам страшно цікавився долею художника, а про його хворобу уже знав від Мабаша, що про це тільки не говорив.

Тріш під'їхав ближче, поздоровкався і зііз з коня. Кінь, пущений вільно, зараз почав скубти траву, а їздець підійшов до вогнища.

Кам запалив люльку і подав гостеві, як закон велить. Гість пахкав люльку й мовчав. Мовчали всі три. Ніхто не хотів починати розмови.

Алтайці вмють довго мовчати. Порозкидані по горах, більшість життя проводять вони насамоті і відвикають від розмови. Зате розуміють себе і без

слів. Мовчанка Тріша видалась камові задовга. Він чув, що щось не гаразд, і тому перший перервав її.

— Чого ти, Трішу, мовчиш? — спитав. — Хіба немає веселих вістей?

— Немає, — відповів байдуже Тріш і плюнув жовтою слиною у вогнище.

Кам не хотів вірити.

— Це так здається, — сказав він, всміхаючись. — Ще не здох?

— Ні, і не скоро здохне.

Сказавши це, Тріш серйозно і зосереджено задивився у вогнище, що, здавалось, не чує, що коло нього діється, і не відповість навіть на дальші запитання, ніби замикаючи останньою фразою всі дебати.

— Не турбуйся, здохне, — сказав упевнено кам, як людина, що не знала у житті промахів. — Але ж дійсно воно надто довго, — засумнівався він.

— Йому не дають вмерти. Сидять день і ніч над ним.

— Хто?

— Ти знаєш.

Кам стягнув брови, на лобі утворилась глибока борозна.

— Ота? Знаю. Гадина! А ще хто?

— І лікар.

— І лікар? Хто це?

— Темір.

Натрус скочив, як укушений. Він ухопив Тріша за груди і затряс ним, аж затріщала одежа.

— Що ти кажеш? — заревів.

Він забув цілком про доктора.

— Те, що чуєш, — відповів поволі, не хвилюючись Тріш.

— Алтаєць лікує свого ворога?! Темір лікує коханця своєї нареченої, ворога своєї отчизни?!

— Так.

— Як же це сталося?

— Вона захотіла, і він пішов.

Кам грізно дивився на Тріша і з його грудей добулось, як з-під землі: „безчесний“.

— Правда, — погодився Тріш, сидючи так само безучасно й поглядаючи у вогонь.

— Ти чув, Мабашу, що Тріш сказав?

Мабаш заморгав очима і потакнув головою.

— Та чув, чув, — сказав він, — і серце моє розпирає лють. — Але на обличчі його малювалась цілковита байдужність і ніякої люті.

Кам скреготів гнилими зубами і стискав кулаки. Сопучи встав і пішов до юрти. Гості далі сиділи мовчки. Кожний думав про своє. За хвилину Натрус вийшов із юрти, несучи чвертку араки і мисочкуватий дерев'яний посуд. Він сів перед гістьми, налив у посуд араки і подав Мабашеві. Мабаш надпив ковток і за етикетю повернув назад. Кам надпив у свою чергу і віддав посуд приятелеві. Мабаш випив тоді до дна. Натрус повторив те саме із Трішем і випив одну мисочку сам.

Мисочка пішла по руках і чвертка спустила вміть. Кам знов зник у юрті і через хвилину повернув з другою чверткою, яку гості осушили також за кілька хвилин.

Більше розмови не було. Гості встали і почали збиратись до від'їзду. Мабашеві було по дорозі з Трішем.

Натрус залишився сам. Йому замало було випитого трунку.

Захотілось ще. Досада була надто велика, щоб її можна залити пару пляшками. Він встав і подався до юрти, але на порозі спинився. Повернувшись убік Чемаля і помахав кулаками.

— Попам'ятаєш ти мене, — зашипів він, — я терпів тобі доти, доки ти лікував тільки. Мені хорих ще досить залишалося. Але коли ти ламаєш мої пляни, то бережися. Цього я тобі не спущу, ні, як скажену собаку, заб'ю. Попам'ятаєш ти мій кулак. Бе-ре-жись!..

Таня задивилась на захід сонця. Воно майже ціле пірнуло в безодню і тільки шматочок, як зрізок червоного яблука, лежав на горах. Чи бачила вона що? Її думи попливли далеко, розбрелись у всі боки, як проміння того сонця, що сідало за гори. І вона ніяк не може половити їх, зібрати до купи. Вона, здавалось, забула на мить, де стоїть, забула, що біля неї на ліжку лежить хорий.

Як дивно все це сталося? Той чоловік, якому вона, зустрівши перший раз, стільки нагруб'янила, став їй найдорожчий на світі. Якась добра доля привела його сюди і положила на ліжку її матері, щоб вона могла ходити коло нього, коханням своїм лікувати його недугу. І він видужував. Таня благоговіла час і місце, де його вкусила гадюка, зіслана богом чи чортом, але вона була причиною того, що він тут. Порою здавалось їй, що це сон, що це неправда. І тепер, сидячи в задумі, вона боїться обернутись, щоб не втік чудовий сон з очей. Але ні, то правда, вона чує, як хорий рухається, чує погляд його на своєму обличчі. Мимохіть оглядається і зустрічається з його очима, з його усміхненим лицем. На стіні в його головах грає червоний зайчик. Чорний образ сумує на стіні. Перед ним давно вже не горить лампадка, а з образа так сумно дивиться на них Христос. Таня глянула на нього і швидко очі спустила додолу. Німий свідок її невимовного кохання. Вона не примічала його досі. Вона червоніє. Хорому, що слідкував увесь час за її обличчям, здавалось, що вона почервоніла від дотику його руки. Він піймав її маленьку ручку і почав пестити в своїх руках.

— Таню! Чого ви перестали? Розкажіть! Мені так гарно від вашого голосу. Розкажіть, Таню!

— Що тут цікавого, — каже вона ледве чуто.

— Дуже цікаво, дуже, розкажіть, Танічко.

Таня дивиться на нього і ще гірше червоніє.

— Я не можу зловити думок, — каже вона. — Немов пірвались нитки, що зв'язували їх з моїм мозком

і вони, як горобці, полетіли у безвісті. Здається, я ще бачу білу нитку, зачеплену за ніжку горобчика, але піймати її вже не сила. Чому то так?

— Не знаю, моя ніжна. Ви розсіяні трохи.

— Колись маленькою, — почала вона, прибравши себе до рук, — я любила слухати пісень тульчі. Ви їх ніколи не чули?

— Ніколи.

— Це чудові пісні. Не багато тепер уміє їх співати. Їх можна слухати цілі ночі напрольот. Такий співак, побренькуючи на топшурі, розказував про давню славу алтаю, про подвиги його багатирів, їх чудових коней, про давні багатства, про давні війни, що точили Алтайці. І я тоді мріяла про ті часи і хотілось їх воскресити. Мріяла я, щоб вернулись вони, щоб вернулась давня слава моєї вбогої, темної отчизни...

— У мене дідусь є. Батьків батько. Він славний тульчі і знає багато пісень. Уже доросла, будучи вчителькою в тім селі, де він живе, я не раз заходила до нього і слухала, а він говорив і грав і слова пісні лилися з його вуст, як солодкі потоки меду. І завжди, коли було важко на душі, я йшла до нього, а він оповідав, співав і це так помагало...

— Ви стомились? — спитала вона раптом.

— Ні, ні, — просив художник, — так гарно, кажіть далі.

— А далі, що ж далі? Я ще так мало прожила, що нема ще про що говорити. Коли вибухла революція я була ще маленька. Я пам'ятаю, як батько мій казав: „тепер припиниться експлоатація й колонізація“. Слова „експлоатація“ я не розуміла, а „колонізація“ знала, і всі ми її боялись. „Тепер кожна країна для себе. Алтай для алтайців“ — казав батько, і я чекала тієї революції. Чекала, коли вона дійде до нас.

— І дійшла ж, — перебив художник, всміхаючись криво.

— Прийшла. Але чи виправдала себе цілком? — Не знаю.

— Що ви, Таню? Звичайно, так. Ви може інакше рисували її тоді в своїй дитячій голівці.

— Може. Я задоволена, але все не так, як я думала. Чогось не достає. Та про це не треба тепер. Колись пізніше поговоримо, коли ви будете цілком здорові. Ви пам'ятаєте, лікар казав, що вам не можна хвилюватись.

— А хіба це конче? Хіба не можна спокійно? Художник замовк. Таня знов задумалась. Раптом оживилась.

— А знаєте, ще пригадала. Коли я була маленька, то до нас зайшла ворожка циганка і ворожила мені, що я буду щаслива, але повинна берегтись води, бо в ній я знайду смерть. І дивне диво. Я не вірю їй, а боюсь води. Боюсь і чую, що вона мене тягне до себе.

— Дурниці! У вас у всієї нації є, здається, якась водобоязнь чи водонехіть, — коли так можна висловитись.

— Як то? — здивувалась Таня.

— При такій масі води, бо її ж повно на кожнім кроці в виді джерел, потоків, річок, рік, озер — ніхто не миється, ніхто не купається. Я скільки не купався в Катуні чи в Чемалі, ніколи не бачив, щоб купався дорослий туземець. Я гадаю, що та, що ворожила вам, боялась, щоб ви не відступили від національних правил, і тому такого наговорила.

— Ну й пояснення, — всміхнулась Таня, — нема що казати. Вода в алтайців священна і її не можна забруднювати, це правда, але тепер вже небагато є людей, що цього дотримуються. А з рештою, це говорила циганка, а не алтайка.

Жартівливий тон художника і намішки робили Тані боляче.

Він говорив правду, вона не могла заперечити, але ж міг він пощадити її і не говорити неприємного.

До кімнати ввійшов батько Тані, і вона, скориставшись з його приходу, вибігла в кухню.

Іван Макарович, радісно потираючи руки, підійшов до художника.

— Як ваше здоров'ячко дорожчине? — спитав він, тиснучи йому руку.

У словах, рухах і очах Івана Макаровича було море щирости, і художник цілком розчулився. Не випускаючи руки, він сотий раз дякував йому за щирий прийом.

— Коли б не Таня, ваш ласкавий дім, ваші лікування, я може вже гнів би де за селом. Ви врятували і як віддячити — не придумаю.

— Та ми тут не при чім, любий майстре. Тут, якщо дякувати, то одному докторові Темірові. І коли й зробив хто що, то тільки він.

Ломов скривився на саму згадку залежності від Теміра. Він колись дивився на нього так зневажливо, а цей скромний лікар доклав усіх зусиль, щоб врятувати його. По кілька разів на день приходив, сидів ночами, коли хорому ставало гірше, коли пухлизна поширялась на все тіло, коли художникові загрожувала смерть.

Але цього не хотів знати художник. Він бачив щодня строге лице ділової людини, що сумлінно виконувала свій обов'язок. Він ніколи не чув від нього зайвого слова, що не стосувалось би до лікування чи самої хвороби. Він ніколи не залишався ні на одну хвилину довше, ніж того треба було; він відходив, скінчивши свою роботу, навіть не попрощавшись.

— Я волів би, щоб не лікував мене ваш доктор, — сказав Ломов.

— Чому?

Художник завагався що сказати.

— Та так, він мене, здається, не терпить.

— Це вам так здається. Це людина така чесна і така чиста, благородна, що не любити вас він не

міг би. Він же на вас дивиться не як на уруса, а як на пацієнта. Він, правда, великий націоналіст, але чоловік телерантний, більший, мабуть, ніж моя Таня...

— І ви, любий, Іване Макарович,— доповнив художник.

— А я ж, що? Я також визнаю чужі погляди.

— На націю?

— А як же? Я хотів би, щоб усі нації розвивались, росли, тільки щоб не гнітили інших.

— І щоб кожна, звичайно, жила на своїй території?

— Безперечно. А хіба ж, наприклад, руським мало своєї території? Ви їхали сюди, ви бачили ті незбагнено великі, безлюдні простори, на яких тільки трава росте та полин. Ви сотні верстов проїхали, не зустрічаючи по дорозі села. Значить, землі досить, чому їм не селитись на тих степах родючих? Чому їм не розорати їх, не засіяти пшеницею? Руські — степовики споконвіку. Чому вони покинули степ і лізуть до нас, у гори, де нам самим так тісно? І щастя ще, що вибухла революція. Не будь її, нам би цілком не було де жити. Революція припинила колонізацію, призвела до відродження нашої нації і вона тепер піде швидким кроком.

— Ви б'єте самі себе, — сказав художник, тоскно поглядаючи крізь відчинене вікно на чисте вечірне небо. — Скажу вам словами інженера. Ви змішуєте два поняття: колонізаторську політику царського уряду з політикою уряду Рад. Ви сказали „чого лізуть“, треба було сказати — чого лізли. Тепер не лізуть? Так же?

— Може не лізуть, але мають охоту, — сказав Іван Макарович.

— Я тоді не знаю, кого ви вважаєте за таких, що лізуть. Може інженер і я теж ліземо?

— Що ви?

— А що ж інакшого? Я бачу, вас мало ще переконав Федір Павлович. Не вибив з вас ще того шкідливого шовінізму. Ви з ним заведіть розмову на

таку тему. Він вам інакше відповість, ніж я, і краще роз'яснить.

— Бо ви самі хоруєте на цю хворобу. У вас теж шовінізм, але не такий, як у мене, вузенький, він у вас великодержавний, так що тричі шкідливіший від мого.

Художник безнадійно зідхнув і всміхнувся.

До кімнати ввійшла Таня з матір'ю.

— Ви про що тут?

— Про національне питання, — сказав художник.

Таня накинулася на батька.

— Ти завжди розпочнеш, тату! Знаєш, що Олексієві Петровичу не можна хвилюватись.

— Я його, доню, не хвилюю.

— Як же ні? Він про це питання спокійно говорить не може. А знаєте, — перервала вона розмову, — про нашого художника вже не тільки дачники, питають. Заходив оце зараз Тріш. „Як здоров'я вашого дачника“ — питає. Я аж здивувалась. Звідки, думаю, така прихильність?

— Ви його знаєте? — спитала вона художника.

— Не мав приємности.

— Це чоловік непевний, — промовив Іван Макарович. — Його треба боятись. То злий чоловік, рідко злий, не дарма його так любить Натрус.

— А що мені ті всі Натруси?

— О, не кажіть. Може Натрус і причина вашої хвороби?

Художник зробив здивовані очі.

— Поява гадюк на місці вашої роботи дуже підозріла.

— Не він же їх накликав.

— Певний, що він.

— Що ви? Хіба можна в таке вірити?

— Та не знаєте сили наших камів. Вони при допомозі спеціальної дудки можуть їх наликати в будь-яке місце.

Художник перший раз таке почув, і це його дуже

зацікавило й здивувало. — А знаєте, це факт, що там хтось був, — сказав він.

— Я ж вам кажу.

— Ні, я тепер певний, я бачив порозливане мо-
локо на камінцях.

— О! тепер ви догадуєтесь?

— Це мала бути принада для них?

— Не помиляєтесь. Ви бережіться. Ви чимсь не
сподобались йому.

„Ійнечі! Ійнечі казала“ — подумав художник, але не
сказав голосно.

— Що ж я йому міг зробити?

— Оцю вашу роботу вони взяли за якийсь злий
намір, бояться вас.

— Ви кажете — вони. Хто це?

— Цього я не можу знати, але певний, що він не сам.

У кімнаті уже добре посутеніло. Таня стояла біля
вікна і дивилась на вулицю. Вона не брала участі
в дальшій розмові, здається, не чула її. Думки її
блукали по горах, як тіні хмар, що сунуть над вер-
хами. Ганна Степанівна підійшла до неї і погладила
її голову.

— Щось моя доня останніми часами змінилась.
Усе думає і думає щось. Що з тобою, доню?

Таня спалахнула.

— Чого ж ти?

— Ох, не перешкоджайте мені, мамо. Завжди ви
щось знайдете сказати.

— Та я ж нічого, доню.

— Ніколи не можна мати спокою.

— Тихо, тихо. От натура! Недарма доктор Темір
сказав, що ти дика. Недарма...

— Тепер зі своїм доктором пристали.

— Бо, правда.

— Ну й добре.

— Самувар час уже ставити?

— Уже давно час.

— Піду.

Ганна Степанівна пішла поволі до кухні, а за нею непомітно вийшов Іван Макарович. Тая з художником знов залишилися самі.

Вузькою стежечкою понад кручею просувалась поволі невеличка валка. Попереду їхав інженер Манченко, тривожно поглядаючи в долину. Там регла і клекотіла між камінням річка. Стежка, що по ній їхав інженер, виглядала, як карниз на височенному домі, вище карниза, як дах, підіймалась гора, де-не-де поросла соснами, де-не-де березою і кущами. Манченко був не із боягузів, але їзда була небезпечна, і він чекав, коли б швидше проїхати цей неприємний бом. До краю залишилось усього кільканадцять метрів, але дорога тут була найнебезпечніша, бо дах гора утворювала ледве похилу стіну в виді величезного викопу. Інженер оглянувся назад, бо його спутники, два алтайці, щось між собою заговорили, а досі вони їхали мовчки. Вони везли струменти і пляни, що він знімав так довго і серед таких важких обставин.

Непомітивши нічого підозрілого, інженер поїхав далі, але раптом побачив, що дороги не стало. Поперек стежки лежало свіжозрубане дерево величезних розмірів, якого не можна було ні перескочити конем, ні скинути у пропасть. Інженер спинив коня перед деревом. Якийсь неприємний холод полоскотав по спині, у голову постукав сумнів. Він оглянувся і на обличчі одного зі своїх помічників побачив легку тінь усмішки. Сумніви почали збільшуватись; тут пахло чимсь підозрілим.

— Куди ви мене завели? — спитав інженер, грізно глянувши на робітників.

— Ти сам їхав, — відповів зневажливо один.

— Хто зрубав дерево? — крикнув інженер.

— Не знаємо.

Було ясно, що дерево зрубано нарочито і западню зроблено на нього.

— Що ж тепер робити?

Помічники одкрито, голосно сміялись.

— Нічого! Скачи конем. Кінь перескочить.

Інженер зліз з коня. Він розглянувся довкола, виїхати неможливо. Рада алтайця була явно божевільна. Манченко звернувся до нього.

— Коли ти радиш мені скакати, — сказав, — попробуй сам. Бери мого коня й скачи, тоді я перескочу за тобою.

— Ти попереду, тобі й першому їхати.

Насмішок було вже забагато.

— Вертати назад! — закричав інженер.

На алтайців крик не зробив ніякого вражіння.

— Вертати нема куди.

— Ви мене нарочито завели сюди?!

Алтайці переговорили між собою, але не відповіли.

— Назад! — заревів інженер, виходячи із себе.

На нього дивилось два суворі, похмурі обличчя. Вони й не думали піддаватись.

— Ви чули, що я сказав?!

Алтайці мовчали, немов не чуючи нічого. Інженер бачив, що він у пастці. Страшна лють поконала попередній страх. Він їм покаже, що жартувати з ним не легко. Він вживе тоді іншого аргументу і той відразу допоможе. Інженер витягнув револьвера і скерував на алтайців.

— Назад! — скомандував він.

Алтайці такого повороту справи не чекали... Вони ніколи не бачили в нього цієї маленької зброї, але поява її викликала цілком несподіване вражіння.

— Назад не можна, — сказав один, та вже цілком інакшим голосом.

— Мені тут не ночувати, ревів інженер. Ви привели мене сюди, виводьте назад.

Один алтаець хотів наблизитись до інженера, але той затримав його рухом револьвера.

— Назад! — закричав, він націлюючись з бравнінга.— Тут нема проходу.

Алтайці знов щось між собою поговорили. Той помічник, що був ззаду й віз пляни та інструменти в переметних мішках, пошпортав щось коло сидла, немов переконуючись, чи воно добре тримається. Він потупив очі в землю і почав навертати коня. Та справа була не легка. Ліворуч була круча і туди повернути було неможливо, можна було повернути тільки праворуч, але тоді коняка мусила вставати дуба, бо стіна була ледве похила. Чоловік шарпнув за вуздечку і вдарив коня нагаєм. Кінь скочив на викіп, але в той же час сидло плавно з'їхало по його хребті і скотилось у пропасть. Інженер бачив, як воно летіло, як гепнуло в річку, як вода заливала сидло і торби. Він стояв, як хорий. Розширеними жахом очима дивився, як пропадала його тяжка праця, як немилосердно заливала вода ті мізерні рештки, що падали на її дно. Коли по хвилині він підняв очі, то побачив, що два коні були вже повернуті до нього задом і на них втікали алтайці. Крикнув за ними, але не послухали. Вистрілив, але даремно. Вони зміркували, що він не міг у них потрапити, бо його кінь заважав на дорозі. Становище інженера було надзвичайно важке. Спереду лежало дерево, ззаду кінь, а всі здобутки його на дні річки. Їх треба було дістати за всяку ціну. Може ще хоть щонебудь лишилось?

Хотів повернути коня і їхати за алтайцями, але згадав, що там може бути засідка. Він прекрасно бачив, що проти нього була змова, що це був хитро придуманий плян скинути його в пропасть, не викликаючи ніяких підозрінь. За це говорило яскраво свіжозрубане дерево, що ще висіло зачеплене за пень.

Манченко прив'язав коня до галузі, а сам, пере-ліз через дерево і, залишивши коня на призволяще, пішов до аїлу, що лежав в кількох кілометрах від того фатального місця.

Прийшовши до села, почав шукати робітників, щоб піти з ними шукати інструментів і визволити нещасного коня, що стояв над кручею, але ніхто не хотів іти. Обіцянки грошей нічого не помагали. Інженер ніколи ще не бачив такого ворожого ставлення до себе і не знав, чим пояснити таку раптовну зміну.

Злий, стомлений побіг по старій дорозі до коня. Йому вже не жаль було інструментів, жаль було коня, що, як сирота, стояв над пропастю. Та й кінь був не власний, а чужий, і за нього лежав у хазяїна немалий застав. Інженер пожалів уже, що лишив його самого. Чого йому було боятись засідки? Вони беззбройні не приступлять до нього, знаючи, що в нього зброя.

Червоний від натуги, мокрий, змитий потом, він прибіг до мовчазного друга. Кінь стояв покірно, потупивши голову, й дрімав. Коли прийшов господар, він підняв морду й почав його обнюхувати, а інженер ласкаво пестив гладеньку коневу шию.

— Що ж ми тепер зробимо, друже?

Він глянув мимоволі в долину і здивуванню його не стало меж. З річки, закотивши штани, робітник його добував сідло і торби з побитими інструментами. За річкою на тому березі стояв його кінь.

Інженер крикнув у долину, але алтаєць не чув, чи просто не обзивався. Він якраз видобув із води торбу і виніс на другий берег.

Інженер крикнув ще раз. Алтаєць підніс голову і побачив інженера. Не кваплячись витяг він з торби побитого теодоліта, підніс догори і зо всього розмаху вдарив ним об камінь. Інструмент розбився на шматки. Тоді глянув угору, вишкірив зуби і сховався за кущами.

На горах стаало небезпечно. Інженер бачив, що ненависть до європейців більша, ніж він гадав. Постоявши хвилину, посумувавши, заходився звільняти коня з його трудного становища.

Широку гірську долину птьмою заливала ніч. Кинула чорний серпанок на гори, скелі, на юрти, сповила кедри столітні і тільки на верхів'ях, де сонце сховалось, стояла смуга світліша, як стрічка. Димилась річка. Водяна пара сивими клубками піднімалась угору і мішалась з димом, що густо виходив із юрт. Чорні, задимлені, як купи хмизу, рідко порозкидані по широкій мальовничій долині, вони дивно негармоніювали з околишньою природою.

У долині тихо, неначе вимерло все, заснуло, тільки дим, що пнеться угору, каже, що тут люди живуть і не сплять.

Придивившись, видно перед юртами корови, прислухавшись, чути, як вони сопуть і стогнуть. Соковита трава розпирає їм боки і вони жують, жують, перемелюють те, що набрали за день у великі шлунки. Час-від-часу лине угору різкий крик, як скигління нічного птаха.

... Ов!.. ов!.. ов!..

То алтайські господині скликають запізнені корови, що не вернули ще на ніч.

І линуть ті крики далеко у ніч. Їх повторюють узбіччя, і хоч в далені замовкли, у горах ще чути, як скаргу: ... ов!.. ов!.. ов!..

Густішає птьма. Ховаються юрти. Сіріє білий туман.

Біжать хвилини. На велетенському темному циферблаті вирисовуються дві фосфоритові стрілки — чумацький шлях.

Біжать хвилини...

З-за гір, з-за лисих голов видіzło велике червоне обличчя і пильно глянуло в долину.

Здригнулась птьма, припала до гір, сховалась за юрти, біжить у ліс, боїться світла. А місяць вище і вище, сріблить ріку, сріблить закоптілі юрти.

Під височезною модриною, при дорозі стоїть одна велика шестикутна юрта окремо. З її шпилья виростає деревце берізки. Позаду юрти чотири високі берізки, пов'язані по дві мотузками, на яких висять довгі

вузенькі стрічки, різно-кольорової матерії. Посередині найширша стрічка чимсь розмальована. Це Джаїк — бог алтайський. Між ними п'ята берізка стоїть окремо. Під нею прив'язані два коні. Один білий, як сніг. Від вуздечки звисають дві стрічки — червона і біла. Коні дрімають, похнюпивши голови. Час-від-часу один здригається і широкими червоними ніздрями ловить повітря. Голодний, але ніхто вже його не нагодує.

По долині, як духи, проходять темні людські силуєти. Вони швидко перетинають долину і щезають унутрі придорожньої юрти. За кожним рипом дверей із неї добуваються на двір звуки бубна. Вони білітають крізь отвір угорі з густим димом і шикнуть у темних просторах.

У юрті зібралось вже багато народу. Підходять ще ті, що спізились. Мостяться де попало. Туловище коло туловища, голова коло голови, густо, як навалені на купу жовті гарбузи. Ті, що вже давно тут, пересиджували ноги, але розправити їх неможливо, і терплять. Вони звикали і виють довго терпіти. Праворуч од входу сидять жінки. Ліворуч чоловіки. Напроти, на чоловічій половині, мабач біля бочки з аракою, ліворуч від нього на жіночій Ійнечі. Господарі й гості сидять поважні, зосереджені і курять люльки. Ійнечі час-від-часу набирає їх тютюном, запалює від вогнища, що горить на середині, і подає — заднім, тим, що самі не можуть дістати до вогню руками. Господар наливає араки у дерев'яний посуд, надпиває сам і передає гостям. Ійнечі курить сама срібну люльку і пильно слухає, що викрикує кам. Той сидить серед чоловіків на ведмежій шкірі, а довкола нього вільне місце. Він нічого не бачить і нічого не чує, тільки в екстазі б'є калаколом у бубон. Очі йому на лобі, піт лє струмками з обличчя. Це він піднімається в сфери небесні, щоб поговорити з духами. Розмова має бути важлива, бо кам спішити і б'є в бубон щораз швидше, щораз сильніше.

По добрій годині встає і починає крутитись у шаленому танку. Голос захриплий, сам стомлений. Одна рука трясє бубном, друга б'є калаталом по натягнутій шкірі.

Тріш сидить ліворуч від кама курить люльку, сопе і не спускає з нього очей. Нарешті моргає тим, що сидять біля дверей. Там робиться рух, люди поспішно встають із землі, роблять кумусь місце, хтось відчиняє двері і через хвилину очищеним проходом крутячись несамовито вилітає кам і біжить, ударяючи в бубон, до коней.

Коні підносять похнюплені голови. Поява несамотої людини проймає їх жахом. Молоді коні форткають, рвуться з припонів, але даремне. Припони міцні, кручені з вовни, не ввірвуться. Коні шарпаються, бігають довколо берізки, каляють зі страху, стогнуть, ржуть, а довколо них бігає кам з божевільними очима; довгі стрічки з його шапки розвіваються, як крила казкового смока, дзеленчать брязкала, хрипить його горловий голос.

У юрті ніхто не рухається з місця. Усі ловлять уважно звуки, що прилітають тепер до юрти з надвору. Але ось вони ближчають. У дверях появляється кам. Він біжить на своє місце, знов трясє несамото бубном, брязкала дзеленчать розпачливо ось, ось повідриваються, кам лупить калаталом, в бубон шипить, з його рота летять бризки піни, і він нарешті сідає. Дорога до неба важка. Він вже бачив духів. Він їздив до них на конях... Ще кілька хвилин і він досягне мети. Кам напружує всі сили і починає ще несамотише бити в баранячу шкіру, але мовчки, немов набираючи свіжого голосу, бо по хвилині з його захриплого горла летять знову слова, як камені тяжкі і незграбні:

- Тенгере угли тен сару
- Ульгень угли кергидай!
- Караганди козім - дий,
- Кармалаза колум - кан!..

І від тих слів раптом неначе дрож пробігла по юрті, неначе вітер завив серед кущів у глухій тайзі.
... Ао, кам... ай!!!

А кам знов наліг на бубон. Яксь надлюдська сила припливла. Ліва рука, що стискає бубон, як мертва. Пальці посиніли, права б'є несамовито калаталом, а з горла такий же захриплий, голос і дивні слова:

Сари камиш таякту.
Сари куга мененьту.
Сари тибек тишкенду.
Сари килію тон, кійген
Ульгень каоннин, кан - каршит¹.

... Ао, кам... ай!!!... Знов пробігло по юрті, як жах...

Екстаз кама доходить до апогею:

Інгай гак, гак, інгай гак.
Кай - гай гак, кай - гай гак!...

Ще кілька слабих ударів у бубон і тихо. Кам звалився на бік.

Тріш підтримав його і взяв з рук бубон. Кам безсило возив руками по мокрому обличчю розтираючи бруд. Мабаш подав йому араки. Кам випив її жадібно й запалив люльку.

У юрті запанувала мовчанка. Чути було сопіння людей і потріскування вогню.

Кам водив втомленими очима по присутніх, а вони всі дивились йому в рота, чекаючи, що він скаже.

— Я бачив Чет - Чалпана — почав глухо Натрус.

У юрті зашуміло, заколихались голови, як на горі маківки від вітру.

¹ Жовтий камиш з тростиною.
Жовтий з конопель повід.
Жовтим покрите хутро одягнув
Ульгень, царський гірський соболю. — Зразок безмістовності
слів кама на молитві.

— Зі мною говорив Чет - Чалпан ¹, — повторив кам. — Він сказав мені, що на край наш насувається кара. Насувається хмара блідолицих тонконогих чортів, що хочуть заповенити край наш. Вони займуть долини наші і поженуть нас, мешканців золотого Алтаю на безлісі, дикі шпилі, де нема поживи худобі і вівцям, де нема паші коням і тоді чорна Улюм ² викосить наш нарід.

По юрті пішов зойк, жінки заплакали ніби над мерцем. А кам сидів, як ворон старий, чорний, випірений, і крякав:

— Вони розкопають наші гори, Алтин - ту ³, наш золотий Алтай. Виберуть з нього багатства, що їх стережуть духи, що ревниво оберігають їх перед нами.

— А - а - а... А - а - ай... — полетіло по юрті.

— Вони заберуть наші озера й виловлять з них рубу, щоб гинули з голоду алтайці. Вони виріжуть нашу тайгу, де ростуть кедрові горіхи, вони вистріляють нашого звіря.

— А - а - а... а - а - ай... — затріпотіло тихо, як метелик, що обсмалив крильця над вогнем.

— Вони пустять чортові машини, що своїм ревом лякатимуть орлів, збурять наші юрти, насміються над нашими жінками, над нашими богами.

У юрті тепер стояв уже рев і зойк. Кам Натрус бачив, що його слова зробили своє вражіння. Він замовк.

Мабаш подав мисочку горілки.

Кам випив.

— Що робити, щоб уникнути цього? — спитав Мабаш.

— Я питав духів відповів кам. Вони сказали приносити жертви. Приносьте ж жертви, коли дорогі вам житла ваші! Приносьте їх, коли дорогі вам золоті

¹ Чет - Чалпан — Герой алт. повстанець 1904 р.

² Улюм — смерть.

³ Алтин - ту — золоті гори.

гори! І коли духи і боги приймуть їх, підуть захищати вас.

— А що робити з тими, що ходять тепер по горах? Що робити з тими, що чогось шукають у них? — запитав Мабаш заученою фразою.

— Я ще не говорив про це з духами. Я ще спитаю тих, що вище.

Кам одягнув свою шапку з двома широкими, довгими до самої землі білими стрічками, взяв бубон від Тріша і почав знов бити в нього піднімаючись у вищу сферу, де живуть вищі духи.

Туди він піднімався на... гусях...

На небесному годиннику значно пересунулись стрілки і збідли. Місяць пройшов свій довгий шлях і зсувався у безвісті на спочинок, а кам у юрті піднімався усе вище, у вищій сфері, щоб випитати всіх духів, щоб розпитати їх, як врятуватись алтайцям від неминучого лиха.

Ранок застав його знеможеного, блілого біля вогнища. Частина гостей розійшлась по юртах досипати ночі, а решта куняла до ранку, покулившись на землі.

Ійнечі дрімала сидючи. Вона сперла голову на бочку і їй снились страшні сні. Тільки сліпий столітній дід, колишній славний кам, що прийшов послухати слів молодого, докидав до варті дров і тягнув свою люльку. Він згадував давні часи своєї молодости і порівнював їх з теперішніми.

Сонце виплигло високо поки кам Натрус прокинувся. Він був втомлений і грізний.

Мабаш давно розбудив свою молоду жінку і вона сонна поралась біля сніданку для кама. Натрус сидів і розглядався по юрті. Жінок тут, крім Ійнечі, не було. Тепер мав відбуватись обряд, що при цьому жінки не мають права бути. Камлання почалось тепер на дворі.

З юрти вийшов кам Натрус, а за ним чоловіки. Попереду Мабаш. Кам був у своєму парадному одязі, у синій довгій киреї підперезаний зеленим поясом, на голові

рогата бараняча шапка з чаплиним пір'ям на верху. Від шапки дві довгі білі стрічки до самої землі. Кам підійшов до коней і камлав над ними. Перед кіньми стояв маленький жертівник з березових галузок, а на ньому жевріли вуглики. Кам обійшов молячись кілька разів коня призначеного в жертву, що рвався і форкав. Тоді кам підійшов до жертівника взяв на калатало димлячого вуглика і підніс коневі до ніздів. Кінь форкнув. Кам повторив цю процедуру тричі. Потім подали йому березову галузку і в мисочці араку. Кам умочив галузку в араку і покропив коня. Кінь привик уже за ніч до тих знущань і стояв смирно.

Як скінчилась уся процедура Тріш відв'язав його і повів угору по росистій високій траві. За ним на другому коні їхав верхи кам, і далі йшла решта процесії.

Кінь, що на ньому їхав кам, належав від тепер йому.

На горі білів ще туман. Малими шматками відривався він від трави і зливався з блідою синявою небес. Віддаляючись від землі поволі відслонював ритуальні приладдя: чотирикутній жертівник з берези, а над ним, як над криницею журавель. Грубший кінець його лежав на землі, а тонший ховався ще в тумані. Середину підтримувала розвилка з грубої берези.

Тріш прив'язав коня до жертівника. Кам і найближчий сусіда Мабаша вишикувались уряд і почали разом з камом молитись над конем, а решта пильно працювала поруч. Одні покопали ями і повмощували над ними казани, інші розкладали під казанами вогонь, ще інші возили воду в дерев'яних бочечках і доливали до казанів. А Натрус молився і кропив голодного коня, що байдуже, низько опустив голову. Камові помагали молитись ті, що стояли поруч з ним. Вони, кожний по-своєму, кричали до Ульгєня, благали його, грозили.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай, — просив безупинно один дідусь, заглушуючи крик кама. Він пищав таким жалібним голосом і так широко, що його і кам'яний бог почув би, не то що їх дерев'яний.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай, — бляв вівцею дідусь. Він більше не знав слів, не знав чого ще треба. А кам своє говорив. Незрозумілою мовою для тих, що його окружали, але зрозумілою для Ульгенья, зрозумілою для духів. Він говорив до них мовою камів. Час від часу, як цього вимагав обряд кропив коня аракою.

Нарешті камлання скінчилось. Кам відійшов у бік і сів стомлений на пеньок. Цього давно вже чекали. Люди, як зграя голодних вовків кинулись до коня. В одну мить чотири чоловіки прив'язали коневі до чотирьох ніг по мотузці і почали тягнути з усі боки. Кінь оглянувся, дико шарпнувся, ринув уперед, та було вже запізно. З-під ніг утікала земля. Ноги розходились у всі боки в них захрустіли сугуби. Кінь застогнав і впав на живіт. В очах його ясних малювалася розпука, дикий тваринний передсмертний жах. Але його не бачили люди. Тріш підбіг до нього, грубо зв'язав йому морду мотузкою, впхав між мотузку і морду палку і почав скручувати ніздрі. Кінь засопів, хрипнув ще раз чистого гірського повітря і раптом того повітря нестало. Він крутнув головою, глянув диким оком на свого ката, але воно було вже мертве, уже не побачило його.

Блиснули ножі й умиць стягнули шкіру. І там під жертвником, де недавно стояв молоденький сніжно-білий коник, лежала купа огидного м'ясива. Конячою кров'ю начинили неміті кишки, а м'ясо порізали і поховали в казанах. Через кільканадцять хвилин гойдалось на журавлеві шкіра, біліла до раннього сонця, а мертві зуби конячі, стискали березову галузку.

Бог був задоволений. Тепер людям треба було

думати про себе. Алтайці цього не забули. Вони з'їли недоварене м'ясо, з'їли без соли і хліба, поїли кишки, а обглодані кості спалили на жертівнику.

Це була перша жертва принесена богу за спасіння краю. Приніс її Мабаш щоб дати приклад іншим. Тепер пішло по цілій околиці. Ками не встигали їх приносити. Не помагали ніякі заборони уряду. Хіба ці заборони могли проникнути у глиб диких гір? І покрились вони шибеницями, а на них висіли білі й чорні кінські шкіри. Молили богів Добра і Зла. Мобілізували всіх духів до страшної боротьби з грозою, що сунула на край.

Художник швидко поправлявся. Пухлизна зійшла з тіла і боліла ще тільки рана, що висмалив лікар. Будучи перед кількома днями у художника доктор Темір сказав, що небезпека минула і йому більше нічого робити. З того часу він не приходив. Грошей за лікування не взяв, кажучи, що лікував з доручення Тані і з нею матиме рахунки. Художник обурювався, писав лікареві листи, але вони залишилися без відповіді. Темір не читав їх, ба, навіть не розпечатував.

Художник уже ходив, спираючись на палицю. У сонячні дні він пересиджував з Танею в тіні садку, ведучи з нею довгі розмови. Він розказував про Москву, про своє життя, свою роботу і слухав її оповідань про її край, нарід, старинну культуру її народу, про його обряди, звичаї.

Його дивувала любов з якою вона розказує, її патріотизм, її націоналізм, хоч він був зрозумілий для нього. Переходячи на це питання при найменшому запереченні з його боку Таня тратила рівновагу і спокій духа. Тоді верталась її скрита, бутна натура і вона накидалась на художника з усією силою свого дикого темпераменту.

Вони сиділи вдвох на лавочці під вікном. На дворі вечоріло, надходив час коли вертав додому інженер і заходив до неї. По неприємній пригоді в горах

інженер став обережніший, він відмовився від помічників, їздив сам і повертався раніше. Згуба інструментів не дала закінчити роботи, що він намітив і інженер обмежувався більше роботою в кабінеті розробляючи зібрані вже матеріяли.

Художник слухав Таню і час від часу ставив лагідно запитання чи відповідав на запитання її.

Розмова, коли була серйозна, велася, як здебільшого, на національну тему і Таня хвилювалась.

— Ви ж руська, — сказав художник не то поважно, не то дразнячи дівчину.

Таня звільнила негайно з його рук свою і допитливо глянула йому в очі.

З виховання, так — я не алтайка. Я мала честь — сказала вона з іронією, „запричащатись“ руською культурою. Мого батька, як ви знаєте насильно христили і зробили інтелігентом, а мене запричащали руською культурою. Але не великою, ні, тою конечною, маленькою, примітивною, тою, що дозволяє вже неофітові відректись своїх братів, своїх рідних, тих, що кочують в юртах, їдять конину без солі і ніколи не миються... І ви б хотіли, щоб я відреклась їх і назвала себе руською, але на жаль ваш, я ще цього не зроблю.

— Чого ви думаєте, що я того хотів би? Яка мені користь?

— З вашої мови таке виходить. Ви завжди вмовляєте мене, що я руська і ображаєте мене. Хіба вам мало своїх? Захланий ви чоловік. Я ненавиджу таких, як ненавиджу переможців і насильників.

— Це ж ненависть раба?!

— Може?! А що ж робити? Мій нарід замалий, щоб порівнятись з вашим. Я ненавиджу його іноді за його рабську ласкавість, але сподіваюсь і чую, що він нарешті прокинеться. Ще трохи і він не пустить вас більше на свою землю, що ви його витіснили з неї. Він поверне її назад, вирізуючи вас поодиночі...

— Кого? Кого? — перервав художник.

— Таких як ви! — крикнула Таня.

— Що за погромні віщування? Що за погромні ідеї? Тут уже пахне впливами камів.

Слова Тані були художникові немілі, як і сама вона зробилася раптом ворожа і чужа. Йому хотілось тепер дошкулити їй, якнайболючіше і він озброївся в меч холодної іронії.

— У вас нема майбутнього, — сказав поволі, холодно художник.

Таня нервово засовалась на лавочці, але він не звернув на це уваги.

— Ваша маленька нація, що безперечно вироджується і асимілюється, без підтримки великої нації безповоротно згине. Ось і ви. Хіба ви алтайка?

— Знов за рибу гроші?

— Та ні, правда. Що у вас спільного з ними, з вашими братами, що ви їх так патетично називаєте? Ваші маленькі ніжні руки ніколи не доторкнуться, хоч би до їх національних страв.

— Що за смішні несерйозні докази? Просто соромно за вас. Ви хочете виправдатись, що не цілували рук алтайки?

— Нічого подібного. Я цього й не думав. Але слухайте. Ви співаєте, у вас прекрасний голос, ви хочете вчитись. Чи співаєте ви монотонних алтайських пісень? Вони чужі вам.

— Неправда! — перебила Таня, — вони мені рідні.

— Ну нехай. Наприклад, ви мене переконали. Ваші чоловіки залюбки женяться з руськими, хоч би і ваш батько. Це веде до асиміляції.

— Навпаки.

— Як навпаки?

— А так. Ваші жінки, руські, родять косооких щелепастих хлопчиків, як докір вам. Вони родять месників, що стануть проти вас.

Таня була червона від злості, знервована, готова плакати. Художник пожалів, що почав з нею розмову на ту слизьку тему і поспішив її зліквідувати.

— Чи тільки хлопчиків? — спитав він. Вони ж родять і прекрасних дівчат і цілком не косооких, а таких милих і коханих, як ви.

— Мовчіть! Я вже не люблю вас.

— А, хіба ви любили?

Таня усміхнулась крізь плеч. Художник взяв її руку, вона видерла.

— Танічко, не можна так, — сказав він. — Ви не витримані. У всяких суперечках треба, витриманості, спокою, тоді і слова ваші будуть обдуманіші, розумніші.

— Спасибі.

— Нічого дякувати, правда. Ви подивіться як уміє говорити інженер. Він не запалюється, а поволі, флегматично, цідить слово за словом, але слова його важкі, як камінь і коли вже вдарять, то знак лишать.

— Хіба я можу рівнятись до нього?

— А чого ні? Він, правда, старший за вас, досвідченіший, але це не значить, що ви в його літах, не можете бути такою.

— Не на багато він старший від мене, а за ту різницю в літах, я його розуму не матиму.

— Бо може не схочете.

— Ні, це треба талановитим народитись. Коли б він не був такий, його не відрядив би центр на таку колосальну роботу. Він безперечно оцінив його талант.

— Тут ще немалу роллю грає те, що він комуніст — сказав художник.

— Залиште! Мало там партійців?! Ось ви мене вчите бути спокійною, а сам ви який? Ви неможливий! Коли доходить до того розпроклятого питання, ви говорите, як справжній імперіяліст, як чорносо-тенець.

— Тепер, дякую вам я.

Художник боявся, що почнеться суперечка наново. Він встав, щоб підійти до вікна, але наступивши на

болючу ногу застогнав. Таня пильно подивилась на нього. Він зблід з болю.

— Вам гірше? — кинулась вона перелякана. — Сядьте! Куди ви?

— Танічко, люба! — Вам жаль мене?

Розгвинчені нерви не видержали і Таня розплакалась.

Художник ніжно тулив до грудей її голову. Не боронила.

— Перестань, Танічко, перестань, мій маленький звірику... Ось інженер іде, — сказав він раптом. — Йй бо йде, буде сміятись.

Таня вирвалась і побігла до кімнати, витирати очі. Через кілька хвилин вернулась з інженером.

— Маю честь представити, — сказала вона, показуючи на художника, — імперіяліст в новому виданні, в рожевій обгортці.

Інженер засміявся.

— Правда, правда, не смійтесь! Тут такі теорії розводять, що куди тобі. Йому Пуришкевич позаздрив би.

— Таню, як вам не соромно? — взяв благи художник.

Інженер усміхаючись сів на лавку і запалив цигарку.

— Я бачив водопад, — почав він своєю повільною, милою мовою, — оце, так краса! Що, в порівнанні з ним, ваші розмови?!

— Будуйте Дніпрельстан, — сказав Ломов.

— А що ви думаєте? Тут, станцію не так важко будувати, і не так довго, як на Дніпрі.

— Коли ми візьмемось до роботи як слід, то й на Дніпрі робота піде.

Таня комічно скривилась.

— Ви ще не розкачались? — спитала вона. — Бідненькі! О, ви знані із своєї поворотливості!

— Хто це „ви“? спитав злобно Ломов, якому не подобалась гримаса Тані.

— Та ви ж, руські!

— А хіба це вони будують? — здивувався інженер. Художник здивовано:

— А хто ж?!..

Інженер одкрив рота.

— Ой, знаєте, я можу втратити повагу до вас, — сказав він, — це вже дійсно пахне Пуришкевичем.

— Я неправду казала? — підхопила Таня. — Він — чорносотенець. Та ви, — ткнула вона пальцем у художника, — виссали з України стільки, що Дніпрельстан, допускаю навіть, що за ваші гроші, ніщо, в порівнанні з тим, що ви забрали.

Художник почервонів від ніяковости, а інженер заламавав руки.

— Не смішіться і ви Таню, — сказав. — Є істина: ніколи не говорити, тим більше сперечатись про те, чого ми гаразд не знаємо, чи не розуміємо. Ви наговорили тут цілу купу дурниць. Ви обое не маєте рації, ні ви, ні товариш Ломов.

— Я жартував, Федоре Павловичу. Я хотів подратувати Таню, — сказав виправдуючись художник.

— Тут, знаєте, жартик контр-революційний. Я гадаю, що ви не жартуєте, а так таки в душі й думаєте. Про марксистський погляд на проблеми української економіки, тут видно нема й мови. Тут шовіністичне засліплення в вас обох. Коли Таня каже: „виссали з України соки“, то вона має художника певне за великого буржуа, експлоататора, не вважає вона його видно за громадянина Радреспубліки, що має право голоса; значить, кидає йому велику образу. А коли він не ображається, то він просто не розуміє її слів.

— Та ні, я ж це беру за жарт. Хіба можна серйозно трактувати політичні „переконання“ такого дівчати?

Таня обурилась. Як він сміє її так легковажити. Не легковажив видно її слів і інженер. Похитавши сумно головою він сказав:

— Справа в тім, дітоньки мої, що економічна політика диктатури пролетаріату, щодо національної проблеми, базується на підвалинах якоїсь теорії, а та теорія не чия інша як теорія Леніна. А вам, щоб про це говорити, треба Ленінову теорію знати. Він, пишучи про це питання, каже, що „трудящі маси, звільняючись від ярма буржуазії, всіма силами потягнуться до спілки і злиття з великими і поступовими соціалістичними націями, аби тільки вчорашні гнобителі не ображали демократичного почуття самоповаги довгогнобленої нації“. Чуєте, майстре: „аби не ображали“! Бо це не прискорить „добровільного злиття націй“, не прискорить соціалізму. А ви, що робите? Ви жартуєте?!..

— Не треба зараз так гостро, Федоре Павловичу! Це ж сімейні суперечки, які нікого, до нічого не зобов'язують.

— О, ні, це зовсім не так. У своїх суперечках ви забули цілком за пролетаріат. Такі займенники фігурують у вас: „наші“, „ваші“, „вони“, хто ці „вони“ хто ці „наші“, „ваші“? Що значить „наша“ культура? Я не думаю, щоб ви мали на очі „нашу“, „вашу“ буржуазію, так же? Коли ж ви протиставляєте дві пролетарські культури одну одній, то ви чините зло. Ви зраджуєте інтереси пролетаріату на користь буржуазному націоналізмові. Так що ви, мої засліплені шовіністи, спорячи на другий раз, виходьте завжди з певного погляду на культуру, на національне питання і... почитайте дещо. Інженер усміхнувся. Таня підчас його спокійної мови дивилася на нього захопленими очима.

— Мені соромно, — сказала вона, — що я ще така нерозвинена. Пробачте!

Інженер ласкаво, як розпещеній дитині потиснув дівчині руку.

— Мені тепер просто викидатись звідци чи як? — спитав жартома Ломов.

— Ні, сидіть. Ви ще тут не одну істину почуєте — сказала Таня.

Але Ломову вже не довелося слухати „істин“. Інженер був стомлений і ще під впливом недавньої пригоди в горах. Він і почав про неї розказувати.

Усі бачили, що в горах щось робиться, що підготовано ведеться кампанія протя європейців. Тепер Тані ніяково було слухати про це. Вона відчувала німий докір своїх приятелів. Потупивши очі, вона мовчала. Але інженер зрозумів її настрій і порадив не брати того так близько до серця.

— Це така зрозуміла річ, — звернувся він ласкаво до неї. — Тут бореться дві культури, дві сили, культура пролетарська і куркульсько-шаманська. Переможе перша сила, бо вона сила, хоч може доведеться принести і не одну жертву. От наш майстер, уже впав жертвою тієї другої сили, і головне цілком невинно... Правда, майстре?

Ломов у першій хвилині не зрозумів іронії і сказав: правда.

Інженер усміхнувся.

— Усе це мине — сказав він — як минула його хвороба, і залишаться такі невеличкі сліди, як у майбутньому на його нозі. Але тут треба багато лікарів і радикальні мусять бути їх лікарства.

— Ви ще не звірилися у своїй роботі, інженере? — спитала Таня.

— Хіба можна? Так швидко? Ні, Танічко. Краще, звичайно, якби все йшло без перепон, бо так тільки гальмується робота, але коли без цього не можна, то що ж, доводиться миритись. От вам, треба, помагати нам.

— Як?

— Ви ж учителька. Вас люблять, слухають...

— Та не дуже люблять. З того часу, як заприязнилась з вами, змінились до мене мої сусіди навіть. Я бачу часто такі ворожі погляди, що аж моторошно стає.

Це, може, тільки здається?

— Ні, про це є вже навіть деякі відомості.

— Значить і ви невинна жертва.
— Виходить.
— Тоді треба прийняти одвертий бій.
— Цебто?
— Стати по один бік барикади з нами. Ками виставили нам війну, ми її прийняли і готуємось до бою.
— Я не розумію.
— Як ні? З шаманізмом треба боротись? Треба! Ми не збираємось боротись з вашою національною культурою в цілому, навпаки, ми хочемо взяти з неї все найцінніше і пересадити на радянський ґрунт, а нам заважають. Що ж, ми, більшовики, будемо зневірюватись? Правда, що ні? Так же? Шаманізм це зло?! Ви не перечите?
— Ні, не перечу, це зло, але може не таке велике, як ви думаєте.
— Велике Таню, величезне. Це розсадник тертяви. Хіба можна його терпіти у віці радіо, у віці аеропланів, у віці таких величезних винаходів?
— У нас їх покищо нема?!
— Ой, дитина, ой, непоправна. Їй-бо хочеться задерти спідничину та нашльопати так, щоб аж самому рука заболіла.
Художник зареготався.
— Я вам нашльопаю — сказала червоніючи Таня — іч який! Так що ви хочете з ними робити?
— Бити, Таню. Вони роблять свої бандитські виласки.
— То ви хочете десяткувати наше маленьке плем'я, як колись його десяткували царські козаки, — злякалась Таня.
— Навіщо зараз крайності? Хіба контр-революціонерів так багато? Без жертв звичайно не обійдеться, але їх не буде стільки, як ви думаєте. А може нічого не буде, може вони одумаются і кинуть зброю сами. Треба їх повчити.
Таня замислилась. Інженер пильно подивився їй в очі.

— Не пристаєте до нас? — спитав він безнадійно.
Таня думала. Вона вагалась, що сказати.

— Не знаю — відповіла вона по хвилині.

— Ви значить таки посередині?

— Здається.

— Я так і знав. Але годі про це. Набридло. Ви надумаетесь ще.

Він змінив тон і сказав весело: слухайте, слухайте!
Я маю проєкта.

Таня і художник живо зацікавились.

— Я збираюсь днями на Кара-Кол.

— Знов щось задумали?

— Ні, покищо нічого нового не задумав, але мені хочеться побачити озеро. Для Олексія Петровича там надзвичайні можливості. Раджу поїхати зі мною.

Художник рад був з пропозиції, тільки не знав, як бути з ногою, що ще не цілком загоїлась.

— Годі возитись з нею — сказав інженер. — З рештою, не пішки ж їти, а верхи їхати. Таня, гадаю, не відмовить в приємності товаришити нам.

— І бути за провідника — додав художник.

— Ви не повірите, що я не була ще на Кара-Колі — сказала вона червоніючи.

— Та що ви?

— Правда не була!

— Так ви не знаєте навіть своєї країни? А ще вчителька, а ще патріотка, — засміявся інженер.

— Що ж зробиш? Жінці так важко одній. Товариства не було. А ви б з яким камом, вроді Натруса — сказав інженер.

Усі засміялись, Таня почервоніла.

— Ай, інженер, він, як видно, вміє теж вколоти.

— Так значить, їдемо? — наглив інженер.

— Згода!

Манченко встав і почав прощатись.

— Підемо! — сказав він до художника.

— Не хочеться ще.

— Як знаєте. Я пішов.

— Він попросився і вийшов.

Надворі мерехтіли зорі, місяць стояв на середині неба і байдуже поглядав на село. Воно вже дримало. Інженер попрямував до своєї кімнати, що містилась у пустому підчас вакацій інтернаті для дітей.

Доктора Теміра терміново викликали до хорошего, що мешкав у двадцятьох кілометрах в заїмці. Приходив якийсь хлопець і просив негайно приїхати, бо дід дуже хорий. Доктор Темір знав Ямачі. Це був колись дуже багатий алтаєць, тепер збіднілий, але розумний і тверезий чоловік. Він урятував колись життя Темірові, коли той узимку заблуdiv у горах. Темір хотів оддячити дідові і гнав з усіх кінських сил. Переїхавши поромом через Катунь, почав підніматись угору по вузькій стежці, яка часто губилась між кущами, де-не-де переходила в потік і треба було їхати потіком, щоб за деякий час виїхати знов, на кам'янисту стежку.

Був чудовий літній день. Довкола пахтіли трави, безліч квітів серед них. Із трави тут і там виростили високі модрини, покриті лишайниками, здебільшого поламані бурями суховершинні.

Кінь знав дорогу і йшов сам без понуки. Доктор пустив поводи і задумався. На душі було важко і нудно. З того пам'ятного вечора у Тані, він стратив настрій, надії на якийсь кращий кінець Таниного захоплення художником опускали, доктор бачив це підчас лікування свого суперника, відтоді ще частіше заглядав до пляшки і його не рідко бачили п'яним. Сьогодні він ще не встиг випити, хоч на серце давило щось, як важкий камінь. Раптом кінь, що йшов досі мирно форкнув і запряв ухами. Доктор машинально вхопив поводи, та почав пильно розглядатись і прислухатись. Ліс густішав. Модрину заступила ялина, що густо, як щетиною, крила узбіччя. Доктор

ударив коня закаблуками, кінь побіг уперед, не перестаючи тривожно нюхати повітря. Іздець збентежився. Неспокій коня його чимало стривожив. „Може звір“ — подумав він. — А у нього, як на біду не було із собою ніякої зброї. Але раптом його згоди розсіялись і він зідхнув легше: із кушів піднялося дві постаті і прямували до нього — це були люди. У руках у них білили здорові кілки. Короткозорий доктор спочатку не помітив, що обличчя людей були цілком замотані лахміттям і з них видніли тільки бчі. Люди певними, наперед розрахованими кроками, підійшли до лікаревого коня і вхопили за уздечку.

Кінь зразу шарпнувся, але, почувши людський голос, став.

— Куди ідеш? — спитав один по-алтайському.

Доктор Темір з робленим спокоем дивився на дивних людей, хоч чув, що зустріч не ворожить добра.

— Хто ви і чого закриваєте обличчя? — спитав він на замість відповіді на їх питання.

— Скажи нам, куди ти їдеш? — повторив той самий голос.

— Іду до хорого. Ви, може, не знаєте, що я лікар?

Як доктор не старався володіти собою, голос його дрижав.

— Не турбуйся, знаємо добре і не один день шукаємо тебе.

Досі говорив один, а другий увесь час мовчав.

Доктор Темір пізнав у тому другому Тріша:

— Я вам був потрібний?

— Так, і дуже.

— Ви могли зайти до мене, ви знаєте, де я лікую хорих?

— Ми знаємо, що ти лікуєш урусів.

Доктор зрозумів причину нападу. Переконався, що нападці не помилились щодо особи, але тепер зродилась невеличка надія викрутитись з халепи.

— Я лікую хорих, — сказав він, — не розбираючись чи це алтаєць чи руський? Ви знаєте, що я вилікував

сина Трішевого, коли його покинули всі ками, бо не могли вилікувати. Він алтаєць, не руський.

Той, що мовчав, потупив голову і випустив із рук повід коня.

— Алтаєць не сміє лікувати урусів, — почав знову перший, але голос його звучав тепер інакше, не було вже в ньому такої злости.

— Я сказав вам, що лікар лікує хорих, а не алтайців чи руських.

— Так ти і далі так будеш поступати?

— Так! — сказав твердо доктор, бо сказати ні, значило показати свій страх.

— Злазь з коня! — крикнув перший і підніс коляку.

Доктор не рушився.

— Не кричіть, — сказав він спокійно. — Коли треба, я злізу і без крику.

Спокій доктора дратував напасника, але стримував від живішої акції, тим більше, що помічник його мовчав, за весь час не брав ніякої участі в розмові і похнюпившись стояв без руху.

Становище робилось важке. Стояти далі без руху було неможливо, ослаблювався запал і напасник чув, що в ньому нема вже тої люті, ні охоти молодецької, що була раніш.

— Злазь з коня! — заверещав він ще раз, бачучи, що доктор не збирається злазити.

Доктор не рухався.

— Тягни його за ноги! — крикнув він до товариша, — або я йому голову розвалю на коні.

Він обернувся до спільника, щоб з ним хоч очима порозумітись, але не встиг опам'ятатись, як доктор свиснув коня нагайкою і ринув уперед.

Кіл напасника наготовлений вмиль до удару замість на голову лікаря упав на коня, і кінь ще швидше пігнав уперед.

Тепер в обох розгорілась пристрасть.

— Стій! — закричали вони обидва разом, — але доктор не мав охоти стояти.

Напасники кинулись до своїх коней, що були заховані в кущах і за кілька хвилин почалася погоня.

Доктор знав, що тепер, коли вони доженуть його, йому смерть і він шмагав коня, а той гнав з усієї сили, не зважаючи на дорогу. По сухому і по воді кінь летів як машина, розбризкуючи копитами болото, піна летіла йому з морди, він увесь укритися милом. Необережний крок загрожував йому і їздцеві загибллю, але це була гра на життя і смерть, бо за доктором, на таких же замилених конях гнали напасники.

Доктор чув, що не втече. Вони доженуть його, як тільки вийдуть на рівне місце. Його кінь стомлений дорогою і не зможе втекти перед їх ситими, незмореними кінями. Темір оглянувся, — напасники були від нього всього на кілька сот метрів. Доктор Темір не жалів коня. Він знав, що йому від такого скаженого бігу не поздоровиться, та розбору не було.

Дорога збігала в долину. Ще кільканадцять метрів і почнеться одкрита долина, а на ній вони його вже певне доженуть. Але тут блиснула нова надія на спасіння. Люди ніколи не втрачають її навіть перед очима смерті. „Може, як раз хто появиться на долині і вони злякаються“ — подумав Темір.

Ніби у відповідь на його думку якісь постаті промайнули за кущами, що закривали долину. Спасіння! — крикнув доктор. Він наліг на коня, і виїхавши з-за кущів, побачив дійсно дві постаті, що поволі підіймались верхи на гору. Доктор пізнав їх відразу. Це був інженер і тьотя Груша.

Підбадьорений появою знайомих людей доктор почав стримувати коня. Кінь хрипів і важко носив боками. Доктор оглянувся, але не побачив за собою нікого. Нাপасники, побачивши людей, звернули вбік і зникли в горах.

Доктор розказав своїм випадковим спасителям про пригоду. Вона сильно вразила подорожніх.

— Починається терор, — сказав усміхаючись Те-

мір — але в душі чув, що він дійсно може бути страшний, і що тепер треба бути ще обережнішим.

— Ви знаєте, за що вони на мене напали? — сказав він, — за те, що я вилікував вашого художника.

Інженер догадувався сам. Тьотя Груша ахнула.

— Через нього ви могли наложити головою? — забідкала вона.

— Як бачите.

— Бідний доктор!

Додому вертали втрьох. Доктор радив швидше покидати гори, бо коли вже на нього напали і то зате, що він тільки лікував хорого руського, то вже коли вони заскочать самого руського в горах, він не вийде цілий з їх рук.

— Це правда, — погодився інженер, — але покидати гори зараз мені цілком не хочеться.

Доктор Темір все ще був під вражінням недавньої пригоди.

— Я дивуюсь, — сказав він, — звідки взялося те дике завзяття і зненависть? Того ніколи не було. Тут без сумніву хтось працює, хтось підбурює, але цей хтось не з наших. Наш народ такий спокійний, лагідний і гостинний, що мені самому це не зрозуміле.

— Хтось агітує без сумніву, — погодився інженер.

Запанувала довга важка мовчанка перервана тільки форканням коней.

— А знаєте, я радію, що так є, — сказав доктор. Інженер і тьотя Груша здивовано глянули на нього.

— Цебо? Що вас не вбили? — спитав Манченко.

— Не те звичайно, а те, що вони вже не такі інертні що починають уже якусь чинність. Це багато значить, вони видно здатні ще ставити опір, а досі, я їх за таких не мав.

— Так, але їх треба навчити кому ставити опір, — промовив інженер. — Не всім же.

Доктор підхопив його слова.

— Добре, що вони вже здатні на це, — сказав він, — а навчити їх можна легше.

— Та то як сказати. Ви не пізнали нікого в тих нападачах? — спитав інженер.

— Вони були в масках.

— У масках?

— Уявіть, що так. Дуже примітивних, це були просто ганчірки, але закривали обличчя як маски.

Доктор був певний, що пізнав під одною маскою Тріша, але про це він не сказав. Інженер з доктором їхали попереду, а тьотя Груша ззаду. Вона не вмішувалась до їхньої розмови, занята своїми думками.

Їй було прикро, що так усе сталося. Ідучи туди, вона стільки обіцувала собі, так важко було витягнути цього інженера. Сьогодні витягла врешті, і на тобі, маєш, якась ідіотська пригода.

Тьотя Груша ненавиділа доктора з усіх сил, як тоді свою дитину, що так невчасно прокинулась.

Вона дивилась на його велику чорну голову, що виглядала з-під каскетки; на його загорілу шию і їй хотілось зробити йому боляче, хотілось шмагнути батоном по тій ший. З доктора перевела вона очі на інженера. Він весело розмовляв з Теміром, час від часу всміхався під чорними вусиками і показував свої білі зуби. Його соковиті губи червоніли на тлі білих зубів, як вишні на білій тарілці.

— Як він цілує? — думала тьотя Груша. — Вона уявляла собі, і від самої думки їй крутилась голова. Сьогодні вона безперечно спробувала б, як би не цей рябий чорт.

— Наднесла ж його лиха година. Тьотя Груша люто шмагнула коня й порівнялась з їздцями. — Чого ви дрімаєте? — спитала вона. — Мені вже спати хочеться від вашої їзди. Швидше бо! — Вона ще раз затяла коня і поїхала вперед, а за нею почвали її спутники.

В ідальні Чена живо дебатовано новини останніх днів. Як на Чемал, їх було занадто багато. Дивна хвороба художника, правда, романтична, пригода

інженера і загибель його інструментів, напад на лікаря — це все приводило не тільки до балачок, але й примушувало до певних висновків. Ніхто не хотів їздити на прогулянки, хіба дуже відважні, та й то не далеко від села і тепер провідники даремне вистоявали з кіньми коло їдальні, бо ніхто не хотів користатись з їх послуг.

Провідники ремствували. Заворушення в горах позбавляло їх єдиного заробітку, що вони мали за короткий сезон. Більше ж на Алтаю влітку не було де заробити, а від дачників завжди приходила готова копія. Вони вмовляли своїх клієнтів, що небезпеки нема, що це непорозуміння, але даремне.

Тепер було не до поїздок. Люди радились, як би швидше виїхати з цього місця, з цього гнізда диких азійських бандитів, що чигають на життя „культурних європейців“.

Агафія Терентіївна втекла з Чемала зі своєю дорослою дочкою, до речі, одягнутою „під жовтенятко“ з червоною краваточкою, перша, як тільки почула про пригоду художника. За нею спішно виїхав, довідавшись про подію інженера, Максим Харлампович Занозов, бухгалтер відділу впорядкування при Бійському комунгоспі, чоловік нервовий і хоровитий. Виїхала й Олімпія Дементіївна моложава шостипудова вдова, зомлівши перед тим тричі на руки високого худого учителя 7-мирічки Птічкіна, коли довідалась про пригоду лікаря. Решта дачників, що ще залишилась, рада б була покинути Чемал кожної хвилини, коли ж декому жаль було грошей заплачених Тоні наперед за харчі.

Не помагали і агітації Тоні, тьоті Груші, яка умоляла всіх не роз'їжджатись, доказуючи, що це не масовий терор, — ці слова дуже сподобала, — що він скерований тільки проти певних осіб, а до решти не стосується ні в якому разі.

Це не помагало. Це були слабкі докази, кожний відвідувач їдальні, шануючи себе, і вважав саме себе

за „певну“ особу, а тим самим і розбивав у пух тьотині докази.

— Ось хто герої! — сказала тьотя Груша. — Інженер, художник!! Не зважаючи на те, що на них безпосередньо був вчинений замах, їдуть на Кара-Кол. А, це, коли був хто на Кара-Колі, знає, — дорога не легка. І не втікають, як ви, а сидять і працюють і ще довго працюватимуть.

Слова тьоті Груші не знайшли сприятливого ґрунту, навпаки, не прийнявшись породили сміх, навіть іронію, головно серед деяких осіб жіночої статі.

— Ім видно є чого триматись, — кинула поважно і значуче мадам Пупсік. — Вони не самі їдуть, коли можна спитати?

— Звичайно ні, — запевнила тьотя Груша. — Вони збирають компанію.

Мадам Пупсік не могла скрити незадоволення.

— Кого ж зібрали досі? — спитала, кидаючи на тьотю Грушу убійчий погляд.

— Я їду, Тетяно Іванівна, — не збентежилась тьотя Груша.

— Яка-то? — ніби не знаючи, про кого мова.

— Тутешня вчителька.

— Не мала приємности бачити. Іще хто?

— Покищо ніхто.

— Ну, так, — похитала вона головою. — Компанія, я гадаю, цілком повна і достойна.

— Ви так думаєте? І що це затон, якого я не розумію?

— Вам не подобається тон? — спитала поволі мадам Пупсік, пронизуючи тьотю Грушу поглядом, як стрілою.

— Вам заздро, що вас не просили? — перекривилась тьотя Груша.

— Честь невелика.

ТЬотя Груша вийшла з себе, підбадьорена поглядом деяких прихильників.

— Може і велика, — сказала вона, — тільки біда, що вас не взяли б.

— Бо я могла перешкоджати, — ледве стримувалась мадам Пупсік.

— Та ви відома шпигунка.

Цього видно було мадам Пупсік забагато. Вона витягнула до тьоті Груші свою товсту коротку шию і встала зі стільця.

— А ви наволоч, хай мене пробачать присутні, — сказала, пінячись зі злости.

Тьотя Груша і собі стала в бойову позу.

— Як ти смієш? — крикнула вона до мадам Пупсік. — Гадино! Умий фарбу з морди. І ч моложавиться, старе падло.

— А ти скинь ті чоботи з себе, не сміши людей, не мозоль очей ними, поскудо! Дитина в тебе!

Бойове напруження дійшло до кульмінаційної точки. У їдальні зчинився рух. Відвідувачі якось мовчки поділились на два табори, готові кожний захищати свою симпатію, коли б суперниці хотіли перейти від слів до діла. Кожний в душі чекав того з нетерпінням. Учитель семілітки зірвався з місця і поправив окуляри, гадаючи, що котрась зі словесних дуелянток зараз зомліє. Він не сумнівався, що Олімпія Деметєвна вже давно лежала б в його обіймах. Він згадав її сердечно і зідхнув. Жадна з суперниць не думала мліти. Тепер було не до того.

— Ти скинь штучне волосся і зуби повиймай вставні! — кричала тьотя Груша. — Приперлась на рорт, Пупса!..

Ця приемна розмова тягнулась би, бог зна доки, коли б мадам Пупсік, боячись, щоб тьотя Груша в запалі ще чогось не виляпала, не встала демонстративно і не вибігла з їдальні. Вона пішла до кухні і там голосно говорила Тоні, щоб усі чули:

— Як довго ця, фльондра, буде у вас харчуватись, моя нога у вашій їдальні не буде. Вечерю прошу мені прислати додому.

У їдальні всі повернули на свої місця, розсілись вигідніше, і тьотя Груша мала тепер змогу розказати

докладно біографію мадам Пупсік, не минаючи най-
дразливіших деталей.

— Хай вона дякує богу, — сказала тьотя Груша на закінчення, — що тут не було Федора Павловича, або художника, їй це так легко не зійшло б. І я не знаю, як я тільки стрималась, як не вийшла з себе?!
Така розривка була дуже бажана для відвідувачів нудної і дальні і всі жалкували, що вона так пізно трапилась, якраз перед від'їздом.

Як там не було, агітація тьоті Груші їхати на Кара-Кол таки зробила частково своє і знайшла хоч трохи сприятливий ґрунт.

Любов Костянтинівна, що завжди сумно зідхала при виді Манченка, і при кожній нагоді чарувала своїм фалшивим, без слуху, голосом, готова була ще на пару днів залишитись і навіть ще раз поїхати на Кара-Кол, коли б не замовила на завтра коні і не розплатилась з Тонею. Вона цілком була на боці тьоті Груші і дивувалась з її м'якого характеру. Вона б так не могла панувати собою.

— Я живу вже на світі 22 роки, — говорила вона, — а ще такого не чула.

Цю фразу, може й недоречно, вона вставила нате, щоб зайвий раз підкреслити скільки їй літ, бо всі давали їй не менше тридцятьох.

Зібрані забули на деякий час, чого властиво зібрались? Інцидент з тьотею Грушею і мадам Пупсік скерував мислі присутніх в інший бік, усі на деякий час забули про нараду над від'їздом.

Але в кожному товаристві буває хтось, хто думає за всіх, піклується всіма, як рідний батько, боліє душею за всіх. Такий звичайно сам береться. Його ніхто не просить, не обирає, він сам. Серед і дальняного товариства був такий завсіхмислитель, колишній колезький реєстратор, маленький дідусь, Атанасій Прохорович. Підчас гарячих дебат, він складав у голові промову, якою мав закінчити збори. Він повторив її уже кілька разів у голові і боячись, щоб

не забути, закликав зібрання до порядку. В їдальні почало стихати. Люди присувались ближче до столу і приготувались слухати Атанасія Прохоровича, який поверх окулярів розглядав зібрання. Коли всі затихли, почав:

— Господа-товариші! Деякий неприємний інцидент так і далі треба вважати за зліквідований, так. Позаяк дехто вже висказався в справі від'їзду, дозвольте мені зробити резюме, так і далі і тому подібне. Оскільки ми свій від'їзд будемо робити організовано, так і далі, поскільки ми можемо бути гарантовані від небезпеки, і тому подібне.

Це були істини без перечні, що можна було до них додати? Але люди знаходили додатки, раді, що хоч підчас відпустки можна побувати на зборах, які підчас службового року бувають не щодня, а якийсь там раз, чи два на тиждень. Знайшлося стільки охочих висказатись, що Атанасій Прохорович почав вести запис, ба, довелося встановити регламент: висловлюватись не більш ніж десять хвилин кожному промовцеві. Були пропозиції і за двадцять хвилин, головню по відході тьоті Груші, що вийшла виправдавшись боєм голови.

Вечірнє сонце, стоячи над заходом, заглянуло до їдальні і весело зареготалось з дачників. Але вони не бачили сонця, не чули, коли воно сховалось. Не до сонця було.

Наради затяглись до вечері.

Ще тільки починало дніти, як художника Ломова розбудив стук до вікна. Художник прокинувся і відразу сів на ліжку. Глянувши у вікно, побачив голову, що крізь шибку заглядала до кімнати. Жовте, щелепасте лице всміхалось, а очі від сміху геть пірнули в ньому і на місці очей ледве блистіли вузькі прорізи.

— Єсен! — почув із-за вікна художник.

Ломов пізнав провідника, з яким учора договорився про коні. Він же й обіцяв розбудити вдосвіта. Був

це Юнаяков, алтаєць з племені теленгітів, відомий провідник і власник чудових коней.

— Вставай! — кричав він за вікном. — Я вже подав коні в три місяці. Спіши, усі вже встали.

Художник почав швидко одягатись, а Юнаяков упевнившись, що той не ляже вдруге, сів на дрова, навалені під хатою, і почав набивати люльку. Робив він це дуже поволи, з розвагою, так що художник і одягся, поки провідник її запалив.

Ломов веселий і бадьорий вийшов на двір. Був він у спортивній одежі, жовтих шкіряних камашах до колін, зеленкуватій куртці і такого ж кольору капелюсі з пером, через плече йому висіла торбина з рисувальним приладдям, за поясом револьвер і ніж. Останніми часами він не виходив без зброї, а тим більше, тепер, ідучи в дорогу далеко й незнану.

Він привітався з провідником за руку.

— Гарний ранок, — сказав.

— Гарний, — згодився провідник, — буде душно мало-мало-мало.

Це неважко було передбачити, бо небо було чисте, блакитно-рожеве і на траві густо перлилась роса. Вона вбирала в себе білий туман, що лягав ряднами на траву.

— Ноги замочиш, — сказав Юнаяков, поглядаючи на художникові жовті черевики. — Уже заросив мало-мало. Сідай відразу на коня. Роса, як дощ. Буде душно.

— Це не страшно, — промовив Ломов. — Ми поїдемо тайгою. Ви скажіть краще, чи не нападе на нас хто в лісі, це важніше за всяке „душно“.

— Будьте спокійні! На Алтаї вам волос з голови не спаде, — сказав переконуючи провідник.

— То як сказати?! Волос може й не спаде, але голова може й злетіти.

— Ніколи того не бувало.

— Може й не бувало, але тепер буває. Ви чули про напад на інженера, що добра для вас хотів? Чули про Теміра і про мене?

— Чув мало-мало. Тут якась чорна рука орудує, — сказав Юнаяков по короткій задумі. — Але доки ви зімною, будьте безпечні! Я ручусь головою!

Він сказав це так упевнено, що хотілось вірити.

— Побачимо! Але нам пора. Ви правду кажете, що всі вже повставали?

— Правду, правду, я зайхав до вас останнього. Таня Токпак давно встала, і та сари-бала¹, що дуже інженера любить, — засміявся Юнаяков.

Спостережливість провідника здивувала Ломова.

— Звідки ви це знаєте? — спитав він, здвигаючи плечима.

— Як же? Я ж маю очі. Алтаець все бачить.

— Ну, гаразд, їдемо!

Ломов не раз помічав, що алтайці дуже цікавляться життям дачників. Вони мовчать звичайно, але пильно прислухаються до їхніх розмов, намагаючись чогонебудь навчитись, щось почути, хоч у більшості випадків їх намагання даремні. Так і Юнаяков. Давучи раз коні тьоті Груші і інженерові, знав уже про їх стосунки, або принаймні чогось догадувався.

Виїхавши з двора, їзди побачили, як з вулички виїхала тьотя Груша, але за нею в кількох кроках інженер. Прямували вони до хати Тані. Юнаяков глянув на художника і вони обидва всміхнулись.

Таня вже чекала на порозі, готова до дороги.

— Заходьте! — просила вона — бо пізно.

Сільський простий сніданок тривав недовго. Тьотя Груша спершу не хотіла заходити, бо була майже не знайома з Танею, але потім зайшла і з апетитом випила склянку молока.

Через кілька хвилин валка вже їхала битою дорогою в гори. Сонце тільки починало сходити і золотило верхи гір. На лугах широкої долини сивіла від роси трава. Коні бігли шпарко, їзди мовчали, розкошуючись верховою їздою, так приємною, якщо

¹ Сари-бала — русява жінка.

вона не надто довга. За годину вони минули найближче село Елікмонар, що лежало по дорозі, і тепер в'їхали в міжгір'я, де дорога стала важча і коні пішли поволі. Сонце підплило ще вище, повітря нагрілось і коні почали мокріти.

Художник під'їхав до Тані, що їхала попереду.

— Не втомились ще? — спитав ніжно, турботно.

— Пхі! — здивувалась Таня. — Хіба можна втомитись від верхової їзди?

— Ох! — Ви правдива алтайка.

— Ясно! А йому вже певно набридло їхати, хай признається.

Художник якраз думав, що автомобілем далеко приємніше їхати, але цього не сказав.

О, ні, йому не набридло і він не стомився, але навіть, коли б і так, він готовий на жертви, тільки бачити її, та її ідеальну школу їзди. Вона на коні прекрасна, божеська.

— Навіщо ж зараз ті дурні компліменти?

— Я, здається, не сказав вам ще ні одного.

— Здається! — він навіть не пам'ятає що говорить. І як йому після того вірити? Скільки разів вона переконувалась, що це так. Хоч би він пощадив її трохи.

— Йй бо, Таню, з вами важко, — сказав художник. — То здається мені, що ми вже так зріднились, так зблизились, що не повинні б рахуватись зі словами, то знов бачу, що це не так.

— Зі словами завжди треба рахуватись, — сказала Таня, — а коли їх говорять близьким людям, — особливо.

Художник не чув і тягнув своє.

— Вийдеш, бувало, від вас, вийдеш увечері, такий щасливий та повний, здається ваші пестоші залили кожну клітину. Ідеш п'яний вашим тілом, хитаєшся від ваших п'янючих поцілунків...

— Тихо! — шепнула Таня суворо. — Не смійте про це!

— Смію! А прийдеш на другий день уранці і знов чужий до вечора. І тільки навідхіднім, знов вона мила, солодка, кохана.

Таня затила коня і поскакала вперед. Художник пігнав за нею.

Коли він не перестане, то вона верне додому.

— Тасю, як можна! Чи ви мене цілком не любите?

— Ні!

— Це ж неправда.

— Правда.

— Чому, Таню?

— Я не вірю вам.

— Ви знов своє? Після усього, після тих при-
знань, після...

— Це нічого не значить. Скажіть мені, чого це так?..

Вона обірвала фразу, задумалась, очі посумніли, неначе хмарка сповзла на них з чола і закрила про-
зорим серпанком.

— Що, Таню, „так“?..

Таня потерла рукою чоло.

— Сама не знаю. Мені так важко часом. Я не знаю, як це все сталося? Ви заворожили мене, за-
гіпнотизували, я віддалась вам уся, уся до краплі. Цілу душу віддала, своє дівоче тіло, ви могли ро-
бити з ним, що хотіли і в цей же час я ніколи не вірила і не вірю вам.

— Таню, чому досі це „ви“?

— Чому не „ти“? Цього займенника вживають
люди, або дуже близькі, з цілковитою подібністю
душ і спільністю інтересів, або люди випадкові, го-
ловню останніми часами, коли те звulгаризоване слово
втратило колишню вагу й значіння. Щодо мене,
то я не знаю чому, але я не можу сказати „ти“, хоч
кожний раз хочеться. Я боюсь вас!

— Боїтесь?!

— Боюсь, бо ви не щирі зі мною.

Я не вірю вашим словам і тільки словам. Ви розпалили в моїм серці страшне багаття невідомого кохання. Я не знала, що є воно. Я його ніколи не знала. Залицяння Теміра були мені противні, але я була певна, що вийду кінець - кінцем заміж за нього. Так треба було. Так казали батьки, вмовляли мене, так у нас усі роблять. Звичай такий. Але побачивши вас, я зрозуміла, що це не так, що є щось сильніше за звичай, що є щось старше за нас, щось велике, безмірне. Вам дивно, що я так кажу. Вам ніколи не доводилось чути цього від жінки. Ваші жінки так не кажуть. Вони такі, як ви, вони брешуть.

— Дякую вам, — сказав художник з чуттям.

— Правда. Вони брешуть, бо ви цього хочете. Чоловіки люблять брехню. І вона постійний спутник ваших житл, ваших родин. Усі ви обманюєте. Ви, чоловіки, жінок, жінки — вас. І мене ви обманюєте. Чи хотіли б ви того і від мене?

— Навіщо ж мені цього? Ви багато сказали правдивих слів. Не знаю тільки звідки вони у вас?

— А ви мене мали за таку дурненьку?

— Чекайте, не те, ви надто молода, щоб мати такий суд про світ і про людей. Але так, ви пізнали. Та не можу я погодитись з тим, що в наших сім'ях самий обман, сама брехня.

— Але переважно ж так?

— Буває, буває й так, що людина звідомо вірить в брехню, коли боїться почути правду. Бо не завжди її можна сказати. Іноді правда може бути убійча. Чи ж не краще збрехати іноді, ніж убивати правдою? А хотілось би не раз почути гарну правду, таку, яку я почув від вас, чудову, солодку...

— А чому ви не хочете сказати мені такої?

— Ви ж так упереджені до мене, що не повірите все' дню.

— Ви винні, ваше виховання, ваша культура, що плає брехню. Я не знаю, наприклад, де кінець брехні і початок правди у вас.

Художник замовк і замислився.

— Що ж, — сказав він по хвилині, — нам тоді
трудно взагалі говорити з собою.

— Ви ж не любите мене майстре?

— Люблю.

— Що ваша любов? Чи здатна вона хоч на яку
жертву? Ви от поїдете і забули. А я не забуду ні-
коли. Чи ви задумались хоч раз коли над тим, щоб
зв'язати своє життя з моїм? Вас женувало б мое
походження, мій рід. Хоч він безперечно чесний, але
легко сказати? — Дика алтайка, представник такої
некультурної нації, такої некультурної. Мезальянс!
Правда?!

— Я питав вас, чи схотіли б ви бути моєю. Ви
сказали, що ні.

— А як ви тоді вхопились за це „ні“? Які ви тоді
були задоволені, радісні. Правда? Ви не любите
обов'язків? : „Я питав“... Ви питали? А не почули
ви у слові „ні“ — „так“?

— Значить і ви не щирі, і ви неправду говорите, —
сказав художник.

— А ви хотіли б були почути „так“? Скажіть же
щиро: хотіли б? Кажіть!

Вона близько нахилила до нього свою голову і
бистро дивилась йому в очі.

— Хотів! — сказав художник, уникаючи її погляду.

Вона швидко відвернулася і важко зідхнула.

— А що ж вам відповісти? Що інакше? Я боялась
вас перелякати своєю відповіддю і тим відігнати
від себе. А я не могла позбавити себе того.

— Я кохаю вас, Таню.

— Художник ви, художник! Ви любите мене як
шматок красивого пейзажу, як вдалий портрет влас-
ної роботи.

— Я люблю вашу душу і тіло...

— Тільки тіло. Правда, кажуть, що тіло важніше
ніж душа, але мені здається, що важне і те і інше.
А ви ніколи не цікавились моєю душею, навіщо вона

вам? Може ви й думаєте, що алтайці не мають душі. І таке можливе.

Художник не міг відбити всіх ударів, що сипались на його голову. Поки він обдумував як справитись з одним, настигав другий. Але ззаду почувся раптом тупіт кінський, і вони з Танею рівночасно обернулись. Художник відхнув з полекшею, немов скинувши з пліч важкий тягар. Їх доганяв Юнаяков.

— Отам, біля річки спочинем мало-мало, — сказав він дігнавши їх. — Душно дуже, коні стомились.

Художник дуже радо згодився. Йому і їхати вже набридло, але найбільше радів він з того, що провідник перервав ту важку розмову, що починала заводити на далекі манівці.

Вони переїхали болотнисте місце, завалене камінням і спинилися на невеличкому лужку над річкою. Позлазили з коней і передали їх провідникові. Незадовго під'їхав інженер і тьотя Груша. Вона була червона від спеки, її худорляве лице пашіло, тільки лоб білів під русявим волоссям. Вона була весела і говірлива. Злізши з коня, взялась готувати сніданок. Таня прилягла на траві і задивилась угору. Художник і інженер перекидались час від часу фразами.

Уже було цілком темно, як подорожні спустились з гори до невеличкого села Тури, що розкинулось над річкою такої самої назви. Тут задумали переночувати. Спинились у крайній хаті за селом, де завжди спинялись усі подорожні. Господиня, величезна жінка, руська, звикла вже від кількох літ до такого роду гостей, але не перестала ще дивитись на них з деяким призириством. Вона нашвидку зготовила нескладну вечерю і її гості скоро пішли на спочинок. Спати полягали усі покотом на сіні під повіткою. Жінки й чоловіки спали не роздягаючись у двох протилежних кутках.

Художник довго не міг заснути, роздумуючи над розмовою з Танею. Він уже почав жаліти, що зайшов

з нею так далеко, що взагалі починав. Такими хвилинами він починав нарікати на Алтай, на свою подорож, на свою легковажну натуру, на Таню, за її любов, зате, що вона йому так легко віддалась. Інженер і тьотя Груша вже спали і він заздрив на їх душевний спокій. Таня не спала, а тільки вдавала, що спить, бо художник виразно чув час від часу її зідхання. Йому хотілось закурити, але боявся рухатись, щоб Таня не побачила, що він не спить. Лежав горілиць, вдивлявся в пахучу ніч і пив здоров'я та силу, що вона з росою посилювала на землю. Сп'янів. Очі нарешті почали злипатись, зорі забігали в шаленому танку і серед них вирисувалась Таня, прекрасна, чиста, зоряно-росяна. Як тоді, коли вона забила перший раз у його обіймах...

Почув раптовну втому, як тоді... Йому видалось, що вона пестить його голову і він заснув, звалений мрійною втомою...

Таня не спала до ранку. Вона чула кілька разів, як до ганку підходив Юнаяков і по кілька хвилин пильно придивлявся до всіх.

Відвідування Юнаякова наводили на різні думки, але вона не могла відгадати їх дійсної причини. Над ранком їй захотілось спати, але боялась заснути, щоб бути наготові, коли б кому грозило лихо.

Та сон сильніший. Таня боролась ще з ним, ще чула якийсь шелест коло повітки, але не мала вже сили піднести голову... „Певне собака ходить“... була остання думка. Більше нічого не пам'ятала, бо сон заслонив пам'ять і зліпив її стомлені повіки.

А Юнаяков зараз по вечері розсідлав коні і повів їх пасти на луг під горою. Він розпалив ватру і ліг коло вогню, підстеливши пітники з - під сидел. Коні хрумтіли весело росяну траву, від ватри йшло приємне тепло і він задрімав. Але алтаєць спить чуйно. Найменший шелест і він на ногах. Він відрізняє здалека ступу ведмеда, від ходи людини кроки марала, від шелесту білки.

Почувши якийсь шум, Юнаяков сів і почав прислухатись. Але на хвилину шум затих, та понеслось ржання коней. Юнаяков уже не лягав. Через деякий час до його вух долетіли здавлені голоси людей і алтайська мова.

Юнаяков витягнув із-за халяви люльку і поліз до кишені за тютюном. Він знав, що коли це алтайці, то прийдуть до вогню. І не помилився, бо за хвилину з-за дерев вийшли дві постаті і попрямували до вогнища.

— Юнаяков? — спитав один, підійшовши ближче.

— Я, — відповів провідник, розглядаючи людей. — Сідайте. Ніч холодна.

Пришельці сіли і як звичайно в таких випадках закурили люльки. Юнаяков пізнав їх відразу. Це були Тріш і Аргачі. Вони довго мовчали, зосереджено посмоктуючи люльки.

— Здалека? — спитав Юнаяков.

— З Чопоша, — відповів поволі Тріш.

— Не сюди дорога.

— Було діло і в Турі, — бовкнув незадоволено Тріш. — А ти, що тут робиш? — спитав по хвилині.

— Я за провідника.

— Усе урусів возиш?

— Вожу. Треба заробити.

Тріш потягнувся за вугликом і запалив погаслу люльку.

— Можна заробити легше, — сказав він поволі.

— Як? — Юнаяков вдав, що не розуміє.

— Треба тобі казати? — мигнув значуче Тріш, закладаючи під себе ноги.

Поведінка гостя була надто нахабна.

— Ти Тріш не говори так, — обурився Юнаяков. — Алтайці не розбишаки. Хто приїхав до нас — гість наш. Так велить заповіт предків.

— А коли вони нам шкоди роблять, що тоді? — спитав Тріш, нахмаривши брови.

— На це є інші закони, що карають, — відповів

Юнаяков. — Хоч не знаю, таких, що робили б нам шкоду. Ти про дачників?

Тріш хитнув головою.

— Де вони живуть, там алтаець має постійний заробіток, — сказав Юнаяков. — Він і молока продасть і барана, і коня найме. Ти знаєш, як у нас за гріш трудно?

— А що вони заберуть від нас, ти не кажеш?

— Що заберуть? — хіба повітря. Гір вони не візьмуть з собою.

Трішеві не подобалась спокійна відповідь співбесідника. Його спокій віщував мало надій на співчуття його плянам і вже ніяких на співучасть. Він іронічно сказав:

— Гір не возьмуть, але те, що в горах, заберуть і вже забирають.

Юнаяков здивовано подивився Трішеві в очі і той опустив їх додолу.

— Не чув ніколи.

Наївне здивування Юнаякова подало Трішеві трохи надії.

— У тім то й біда, — сказав він з переконанням. — Ти не знаєш, чого вони хочуть? Вони хочуть вибрати з гір скарби, що їх заховали колись багатирі.

Юнаяков зробив ще здивованіший вигляд.

— А де ж вони ті скарби, ти знаєш?

— Ще не прийшов час, щоб їх відкрити, — відповів Тріш.

— Так? А може він і йде цей час? Звідки ти знаєш? Коли б вони знайшли скарби, було б добре. Усього золота, чи чого там, вони не забрали б, може частину яку, а решту взяли б алтайці. Ти слухай! Коли ти працюєш, тобі платять?

— Платять! — сказав незадоволено Тріш, починаючи розуміти, куди хилить Юнаяков.

— А їм же також треба заплатити.

— Ми їх не наймали.

— Бо дурні, що не наймали досі. Скарби лежать

у горах і нема з них користи нікому. Їх треба добути, яко мога швидше.

— Ти за одно з ними?

— Нічого я з ними не маю, дав їм коні, а вони мені дадуть за це гроші. Ось що я з ними маю. Але роботу їх ціню. Таких учених людей Алтай немає, тому він бідний. Були б у нас такі вчені, ми не жили б досі, як звіри.

— Значить з ними? — перервав грубо Тріш.

— Нехай і так, то що тоді?

— Бережись, Юнаяков!

— Очі Трішеві заїскрилися, як голодному вовкові, блиснули зуби. Але Юнаяков витримав його строгий погляд і всміхнувся.

— Ти мені грозиш? — спитав він, почувачи безперечну вищість над цим чоловіком. — Мені? Я не Темір, Трішу! Гляди! Я не злякаюсь.

Ворожий огонь в очах Тріша погас по тих словах скоро, як блискавка.

— Я не знаю, про віщо ти кажеш? — промовив Тріш фалшиво здивованим голосом.

— Трішу! Ти знаєш! І я знаю. І знаю чого ти тут сьогодні.

— Я сказав тобі чого і знаєш.

— Ти не сказав того, що думав, але я вгадав твої думки. Он вони сплять. Там, під повіткою. І вони будуть спати спокійно, доки я живу. Гляди, Трішу!

Тріш пробував обурюватись. Чого він йому це каже? Він нічого не знає.

— Ну й добре, що не знаєш, — мовив Юнаяков, — і я нічого не знаю і до пори не знатиму.

— Чого ти кажеш до пори?

— Тому, що коли станеться, що злого тим людям, що ото сплять — ти винен.

Тріш блискає злобно очима, а потім раптом потуплює їх, сидить мовчки, не відповідаючи. Він готовий відповідь камові, що спитає завтра про роботу. Про Юнаякова він матиме окремо розмову. — За-

проданець! Полоснути б ножем по шиї. — Але на цей крок він не зможе зважитись.

Юнаяков видно був певний за свою цілість.

— Будете ночувати тут, чи поїдете? — спитав він спокійно.

— Мабуть поїдемо. — Поїдемо? — звернувся він до Аргачі, що ссав люльку і ні одним словом не вмішувався до розмови.

— Поїдемо! — відповів швидко Аргачі, радий з такого обороту справи, — доки сонце зійде, ми вже будемо вдома.

Вони встали, попрощались, як ні в чім не бувало, і пішли. Юнаяков довго надслухував. Він чув, як вони поправляли коням сідла, як сідали на коні, чув кінський тупіт. Тепер він знав, і був певний, що ті люди, що доручили йому своє життя будуть спати спокійно. Але, щоб бути ще певнішим, він кілька разів навідувався до них. Вони спали. Таня лежала найспокійніше. До неї тулилась у сні тьотя Груша. Інженер і художник лежали оддалік накриті одним покривалом. Юнаяков щораз прислухався чи вони живі. Вони дихали рівно і спокійно.

Тоді примостився в їх ногах і продрогонів до ранку. Досвіток був холодний.

Сива тайга поволі прокидалась від сну. Розбудив її тупіт кінський. Прокидались віковічні кедри, здригались, крихтіли, по-старечому стрясаючи на землю холодну росу. Шепотіли трави між собою, сопіли мохи, бовбавніли камені оброслі лишайниками, ліново потягались кущі, розтуляли очі квіти. Валка посувалась поволі. Щокрок треба було продиратись через густі ліяни, перелазити чи перескакувати одвічні колоди, що давно впали, зігнили і стали по смерті пристановищем білкам, тхорам і безлічі комах; треба було проїздити болота і мочарі, утворені незліченими джерелами і потоками, що бігли зі снігів на верхах. Але коні звикли. Їм не першина у тайзі.

Щороку їздять їх господар на лісові промисли, на звіря, і вони навчилися ходити. Попереду сивий кінь, старий ветеран гірській Юнаякова. Він іде гордо вгору, перелазячи, як людина через колоди, переступаючи обережно, як кішка через болота, гострі камені, місцями густо порозкидані по дорозі. Юнаяков сидить рівно, як у м'якому кріслі і покурює люльку. Він не керує конем, не підганяє його. Кінь іде сам, знає дорогу. За ним їде Таня. Як родовита алтайка, вона їде так, як Юнаяков. У дорозі обертається на коні, розмовляє з рештою спутників, а ті сидять як на ребрі дошки, цупко тримаються руками за поводі і за кінці гриви, слідкуючи за кожним кроком коня, готові кожної хвилини впасти, чи зіскочити на землю, коли б упала коняка. Але коні не падають. Найтрудніші для переправи місця вони переходять з неймовірною легкістю. Таня сміється в душі з недолугих європейців. На рівному місці, коли коні бігли шпарко, європейці підгуськували на конях. Тоді Таня сміялась голосно і вчила як треба їхати по-алтайському, не підскакуючи, а тепер, бачачи їх острах, вона мовчить.

— Далеко ще до озера? — питає тьотя Груша. Година дороги тайгою заморила її більше, ніж учорашня цілоденна подорож.

— Кілометрів з п'ять, — відповідають їй.

І все така дорога?

— Буде ще гірша, — „потішає“ Таня.

Мала це потіха для тьоті Груші і решти їздців.

І дійсно, чим вище вгору, дорога гіршає, порою зустрічаються місця майже непроходимі.

— Ви пустіть коні вільно, не шарпайте їх, — радить Таня в найнебезпечніших місцях.

Її кінь виходить легко зі всіх трудних становищ. Чим вище вгору, ліс рідшає, дерева нижчі, покривленіші, грубіші. Набрали вони тут на горах дивовижних форм і виглядів. Ось короткий грубезний кедр сидить на камені, як гігантський павук. Своїми

ногами, — грубезним корінням, він цупко обхопив величезний камінь і сидить на ньому пригнувшись, ніби чигаючи на здобич. Він сердито поглядає на людей і здається ось-ось кине́ться на них.

Стежка, щораз стрімкіша. Треба добре триматися за гриву, щоб не з'їхати задом на землю.

З кожним метром угору, дерева дрібнішають. На зміну благородним кедром виступають якісь кущі, а коли й попадаються дерева, то такі оброслі мохом і лишайниками, що не видно їм кори. Але за хвилину зрідли і кущі і заблестіла вода. Неначе величезне дзеркало забув хто у горах і воно лежить тисячеліття і відбиває сонце, небо, гори і тайгу.

Побачивши воду, груди подорожніх викидають раптовний дружній крик. Радість обняла всіх. Нарешті довгоочекане озеро.

Але до нього не так легко добратись. Лісні духи оточили його непроходимими колючими кущами, завалили камінням, позакидали глибокими мохами і болотом, а по стежці пустили річку.

Коні зачалапали по воді і пішли за водою річки. Вода доходила до животів. Їзці попідносили ноги і чекають коби швидше кінець, але на щастя рікою недовго їхати. Ще кільканадцять кроків, невеличкі мочари і їзці спиняються на сухому.

— Приїхали! — каже Юнаяков і всміхається. — Гарний Алтай? — питає він з такою полекшею, неначе він ту фразу, як який тягар, віз із самого дому.

— Гарний! — відповідають йому. Захоплення всіх таке велике, що не можна просто знайти слів, сказати всього, що відчувається. Юнаяков бачить захоплення людей. Він задоволено забирає коні і веде їх пасти. Він гордий...

Художник сидить на замошеному камені, задумливо дивиться на озеро і творить сюжет нової картини. Біля нього Таня. Вона з любов'ю поглядає на його

русяву голову, не бачачи ні озера ні його красот, бо вся краса в ньому.

Художник здригається від погляду дівчини й мовчки простягає їй руку. Таня тривожно оглядається.

— Нема тут нікого, Танічко, — каже він ніжно і тихо, немов боячись потривожити ту безконечну тишину і красоту.

— А інженер? — питає вона шепотом.

— Він же пішов шукати золота. Тьотя Груша звичайно допоможе йому, — каже лукаво художник.

І справді інженер і тьотя Груша замаячили вже далеко поміж кущами. Вони пішли обходити озеро з правого боку, попід гору, що нависла над ним. Гора ця була майже лиса, тільки над берегом росли самотні кедри, сосни, берези, а між ними кущі. На верхах білили сніги.

— Таню! — каже піднесло художник, — як гарно. Яка це безмірна краса. Ти глянь на озеро. Воно як око. Гори — повіки. Ліс — рісниці. Воно, як чорне око казкового велетня, задивилось у небо і нікого не бачить крім неба.

Таня дивиться на озеро, а потім на художника.

— І нас, — каже вона.

— Не бачить.

— Ні, мусить побачити, — каже вона вперто, як дитина.

Таня побігла над беріг, глянула у воду і в ній відбилась її чорна голівка.

Художник бачить її профіль і чує, що зараз любить її безмежно.

— І ти ходи, хай і тебе побачить, — каже з берега Таня.

Вона перший раз сказала йому „ти“.

— „Ти“ — Таню? — „Ти“? — любя моя!

Він зірвався, рвучко підбіг до неї, сильно і ніжно обняв її за стан і вони обое похилились над озером. У ньому чорніло каміння, водяні трави, не вважаючи на глибину видно було дно.

— Таню!
— Що? — питає вона тихо.
— Я кохаю тебе.
— Правда?
— Кохаю, Таню. Так кохаю, що здається серце трісне.

— А чого мені страшно? Чому мені здається, що кохання моє — моя згуба? Мені страшно подумати. Лесю, чому страшно?

— Ти любиш мене, Таню?

Вона не пам'ятаючись закидає йому руки на шию.

— А ти не знаєш цього? Не чуєш?

— Їх вуста зливаються в довгий гарячий поцілунок і від нього Тані вернеться світ.

— Ти ж ненавидиш руських, — каже художник, дивлячись їй весело в очі, — а мене цілуєш і любиш?

— Не знаю я, що таке зі мною. То ненавиджу тебе, то чую, що без тебе жити сумно, неможливо. Батько каже, що алтайці не знають любови, але тут видно це прокляте наслідство крові. В мені і руська кров поруч з алтайською.

— Ти ж любиш маму?

— Люблю! Більше ніж батька... ні обох однаково.

— Мати руська.

— Руська. Не треба про це.

— Добре! добре, прекрасна моя, солодка. Ти чиста, як сніг на верхів'ях, і часом холодна, як... сніг.

Таня дивиться в його очі і бачить себе в його зіницях. Лице її займається і вмиє поважніє.

— Це тоді, коли появляється зневіра, коли стає перед очима пропасть... Вона ділить нас з тобою, як он та, що розділяє ці два хребти.

— Чому, Таню?

— Ти знаєш, милий.

Йому так любо від того слова.

— Не знаю, рідна.

— Знаєш. Ти ніколи ще не сказав і слова про майбутнє. Ніколи не показав ні найменшої перспективи,

ніколи не подав ні найменшої надії. Закохані завжди рисують собі майбутнє, діляться з собою. Я гадаю, що так мусить бути. Скільки я сама не передумала, але все це надаремне. Я знаю, чого ти мовчиш, я вже казала тобі, ти хочеш бути чесний переді мною. Ти боїшся, щоб я колись не сказала: ти обіцяв. А мені ти нічого не обіцяв, і я не маю права ні вимагати нічого, ні чекати від тебе. Свое кохання я віддала тобі добровільно. Я не знала ніколи його. До тебе запалало моє серце таким вогнем, яким горить восени ліс. І воно палає, горить на твоїх грудях. Я все віддала тобі, Лесю мій, я люблю тебе...

Він мовчав, похнюпившись, і слухав її слова, її жалібну скаргу і з жахом бачив він, що палке кохання, яке хвилину тому розпирало ще груди під словами признань дівочих, поволі тане десь на дні, як у рові сніг від сонця. Ломов був з цієї породи людей, що не люблять довго, не горюють довго, не радіють і не задумуються над нічим. У її словах він чув і докір, і напружене чекання, слова потіхи, слова надії. А що він міг їй сказати?

— Таню, — почав він помовчавши, — ти найкраща з усіх, кого я бачив і знав досі. Таких, як ти, небагато залилось. Їх треба шукати і саме тут десь, на Алтаї, далеко від культури, тої шкідливої, гнилої спадкованої від буржуазії, культури, що зробила з більшості наших жінок продажних повій, для яких нема ні сім'ї ні дітей, що не знають обов'язків ніяких, а знають гроші і всі поклоняються їм, жінок, що плекають зраду й розпусту. Тоді, коли ти мені казала про це, я заперечував, бо соромно було признатись, але в душі я погоджувався з тобою. До вас не дійшла ця гнила культура, ви ще не заразились нею і ти могла б бути мені найкращою жінкою і другом якби...

— Не те, що я алтайка?

— О ні, навпаки. Твоя своєрідна краса була б

предметом заздрости, моєю гордістю. Ні, є щось інше, що примусило мене мовчати.

— Що?

Художник подумав, а через хвилину він почав говорити те, що вже нікого б не переконало там, у його вітчизні. Кидав старі, заялозені фрази, про святе мистецтво, про жреців його, що як колишні жреці повинні бути безженні.

— Я не хочу женитись, — казав він. — Я — художник. Я хочу бути вільний, бо інакше я не зможу творити прекрасного.

— Хіба дружина може бути перешкодою творцеві? Вона має стати його надхненням.

— А чи надовго? Жінка так довго може давати надхнення, як довго вона не дружина законна. Ні, художник не повинен мати дружини. Я приглядався, як живуть мої товариші, я бачив їх сімейний бруд і не хочу влязати в нього.

Таня тихо заплакала. Вона не хотіла показати йому своїх сліз, але вони взялись звідкись і попливли потоками.

— Ти плачеш, дівчино моя рідна?

Він притулив до грудей її чорну голівку і жадібно цілував її гарячі червоні губи, сушив поцілунками її заплакані очі.

— Я не плачу. Я не хочу плакати...

— Я знаю, що ти не хочеш. Мое алтайчатко!

Таня всміхнулась.

— Ти маєш таку силу наді мною... Скажеш слово і вся я розтаю, як віск. Ти не вартий, щоб тебе кохати.

— Вартий, злючечко. Може я ще зміню свою постанову. Може, поїхавши до Москви, опустившись у вир нашої богеми, я почую, що мені без тебе пусто, що життя без тебе порожне і тоді приїду забрати тебе назавжди. Ти почекаєш на мене?

— Ой, довго доведеться чекати.

Ломов вдав, що не розуміє.

А доки вона може чекати?

— Ти не розумієш? Я чекатиму мабуть ціле життя, бо за другого я не вийду заміж, а ти забудеш.

— Ніколи! — сказав художник з запалом.

— Забудеш, друже, і дуже швидко. То тут так здається.

— Тебе не можна забути. Ти одна заповнена сторінка в книзі мого життя, де так багато пустих, білих сторінок.

— Воля ж тобі дорожче ніж я?

— Я не знаю, мила. Я кажу тобі: я хочу себе перевірити. Я писатиму тобі листи, ми житимемо переписуючись, а потім я певне приїду і ти будеш моєю на віки.

Вона пересунула голівкою по його обличчю, як кошеня.

— А ти за Теміра не вийдеш, доки я не приїду? Кошеня моє м'якеньке?

— Що? — засміялась Таня. — Теміра? Вона за-
була, що він існує на світі.

Вони замовкли. Таня думала над словами художника. В її душі родилась маленька надія і гріла, як усмішка матері. Її чорні очі блукали по білих верхах, а думи далеко далше, переходили через верхи, через Алтай і линули у невідомий край, великий, казковий, незнаний — його край. Линули у це чудне, магічне місто, що за кілька днів перевернуло світ, зродило до себе любов і ненависть, столицю царів і колись комуни, — місто, про яке вона мала тільки слабу уяву і яке її тепер тягнуло, як магніт...

— Про що ти думаєш? — спитала раптом.

Щоб вона дала за це, щоб відгадати його думки. Він відповів не зразу. Подумавши одну хвилину, труснув волоссям і промовив:

— Я задумав чудовий образ.

Вона слухала.

— Ходім вище — розкажу.

І вона покірно пішла за ним понад озером.

Інженер і тьотя Груша, покинувши своїх спутників над озером, подались правим його доступним берегом і, пройшовши до мочаристого місця, де не було проходу, звернули на гору, щоб добратись до снігів, що білими плащами вкривали шпилі. Здавалось з долу, що вони недалеко. але вийшовши на перший ступінь гори, вони переконались, що це багато дальше ніж здавалось. Тьотя Груша стомилась і сперлась на руку інженерові. Тягар її був інженерові не дуже прийнятний, зате тьотя Груша від близости його почувала себе прекрасно.

Прибережна смуга лісу давно скінчилась, лиса гора ошетинилась карловатою берізкою, що заледве на дециметр - два визирала з землі. Де - не - де росла карловата ялинка, стелячись своїми довгими колючими галузками по грубених килимах мохів, у яких грузли ноги по кістки. Дорога томила, що раз гірше, та наші подорожні невгавали, щоб швидше дійти до мети. Мета ж була ще далеко. Небо прозоре, чисте вабило, сонце всміхалось на небі, немов дивуючись, чого сюди забралися люди, коли тут ніхто не ходить, тільки орли літають, бродять вітри і кочують хмари.

Подорожні не знали цього. Вони йшли, як серед царства снів, лишивши далеко за собою світ. Ще кілька кроків і скінчиться дорога і почнеться невідоме...

Коли б можна переступити поріг невідомого?..

Інженер ішов розміряний. Йому було так легко і радісно на душі, що він готовий був простити Груші, що вона некрасива, що йде з ним, що так немилосердно спирається на його руки.

А тьотя Груша була невмолима. Вона ніби нарочито притискала голову до його плеча. Її біле веснянкувате лице розчервонілось, пасемця волосся попримпало до сплюснених скронь. Вона часто піднімала очі на свого спутника, але він вдавав, що не бачить.

— Ви довго будете мовчати? — промовила вона, нарешті.

Він здригнувся і сонно подивився на неї.

— Вам хочеться говорити? — спитав по хвилині.

— Хочеться, — закапризила вона.

— То говоріть.

Тьотя Груша ображено надула губи, але руки інженера не випустила, розрахувавши, що це було б не вигідно.

— Ви сердитесь? — спитав інженер

— Серджусь.

— Не треба сердитись.

Він вийняв її руку з-під своєї пахви і, завагавшись, поцілував.

— Тепер вже не сердитесь?

— Ще трішки.

— А що треба зробити, щоб цілком перестали?

— Не знаю.

— Скажіть!

Він взяв її під руку так, що його рука притулилась до її грудей. Вона не боронила.

— Я стомилась, — сказала часто дишучи.

— Ще трішки. Ось на цей горбок і спочинемо.

— А там скажете — ще на один?

— Ні, не скажу.

Вони почали підніматись швидше. Надія на спочинок додала сили, і переваливши невеличкий кам'яний наслід, вони стали нарешті на горбку. Стояли хвилину мовчки, як у сні. Красота, що показала їх очам, відбирала мову. У невеличкій долині розстелився густий килим помаранчевих, великих як троянди лютиків, густо пересипаний синіми алтайськими квітками, що їм вони не знали назви.

— Федіку! Як гарно! — прошептала Груша в божевільному пристрасному екстазі.

Він сильно стиснув її руку.

— Ходім там, я хочу скупатись у тому морі квітів. Ході!..

Вона пішла вперед, тягнучи тепер його за руку. Не пручався. Дійшовши до середини, вони впали в

обійми квітів. Довкола них не було нікого. Над ними небо і сонце.

— Федику, гарно мені рідний,—повторювала Груша.

Вона тиснула його руку, тягнула до себе.

— Я ще серджусь, чуєш?

— За віщо?

— Ти забув?

Йому не дивно було тепер, що вона йому каже „ти.“

— Що мені робити? — спитав він.

Вона обняла його за шию, впила у його уста і в очах їй померкло світло.

— Ти солодкий... Це! — просила вона, стиснувши губи.

Пристрасний болючий поцілунок закрив її уста, а потім посипались вони, як град, і вона жадібно ловила, облизуючи свої стомлені червоні, розпухлі губи. Вони стомились обоє. Очі їх були блудні, божевільні.

— Тут рай,—прошептала вона.— Ми перші люди в ньому.

Вона тримала його жадібно за шию, зуби скакали, як в лихоманці, лице горіло, вогонь розпирив груди, вони швидко підіймались і опускались під її тонкою блюзою.

— Мій! Мій найкоханніший! Мій єдиний! Я люблю тебе, я хочу тебе.

Вона безсильна впала навznak і закрила руками очі. Він грубо шарив руками у її корсажі. Піт виступив на лоба, він зблід і з вуст зірвалось, на-
решті, як докір:

— Ви в райтузах недобра...

На небі сміялось сонце. Зарожевіли на горах сніги. Кругом лежали пом'яті лютики, а серед них безсильна тьотя Груша. Інженер сидів без шапки з розхристанним волоссям, злий.

— Відверніться, я одягнуся, мені соромно,—сказала тьотя Груша.

— Аж тепер вам соромно?
Вона почала швидко приводити себе в порядок.
— Це розуміти, як докір? — спитала, не розуміючи раптовної зміни його тону.
— Хай і так.
— Он що? Ви жалієте?
— Жалію. Ви мене згвалтували. Мені огидно зараз, гидко.

— Що?
Тьотя Груша здивовано дивилась на нього. Він був серйозний, злий, непроникливий, таким вона не бачила його ніколи. Він мовчав.

Постоявши безрадно хвилину, тьотя Груша заплакала.

— Чого ви ревете? — спитав сухо.
Груша не відповідала, заливаючись ще гірше. Набренілі губи поблідли, ніс посинів. Вона витирала хустинкою очі, але сльози пливали невгамонними потоками. Інженер з обридженням дивився на цю сцену. Тьотя Груша видалась йому страшно гидка. Йому чомусь пригадалась її дівчинка, що, прокинувшись тоді вночі, допитувалась, хто приїхав. Він здавалось зараз ще чув голос обманутої дитини.

Тепер він почув просто ненависть до цієї заплаканої жінки, такої нужденної, на тлі цієї незрівняної природи, на тлі цього моря лютиків. Йому хотілось зробити їй ще болячіше.

— Перестаньте ви плакати, не псуйте мені настроя дорешти, — сказав він грубо.

— Чого ви пристали? Яке вам діло до мене. Згвалтований? — відрізала вона.

Інженер усміхнувся.

— Правда, правда. — промовив він. — Це мені вперше в житті таке трапилось, що мене жінка згвалтувала. Ви, скажіть, ви мене того сюди тягнули?

— Мовчіть, негіднику! Ви комуніст? Як ви смієте знущатися з жінки. Нахаба!

— Теж слово.

— Ви ще думаєте кпоти з мене?

Тепер тьотя Груша наступала, та інженер не здався.

— Не думаю. Я просто уявив собі тепер картину: що було б, наприклад, якби оце появився ваш чоловік і застав вас в такому непримусеному вигляді серед цих пом'ятих квітів, що ви так прагнули в них зануритись.

ТЬотя Груша вороже глянула на нього.

— Так. Я думала зануритись у квіти,— сказала вона зла, а занурилась... Та годі! Я не думала про чоловіка йдучи сюди, знаєте? Я думала про вас. Я віддала вам усе хороше, думаючи, що ви чесна людина, а ви негідник і боягуз. У вас психологія боягуза, підленького злодія, що краде, і зловлений, спихає вину на товариша.

— Трішечки легше. Цього „хорошого“ я у вас не просив і даремно ви старались.

— Але взяв же?

— Ви самі накинули. Жаль, що Ломова нема, мав би гарну тему.

— На вішо? Ви й так йому розкажете.

— Не бійтесь.

— Від вас усього можна чекати. Але годі, годі! Буде з мене. Це мені буде наука, як зв'язуватись з подібними людьми. До побачення.

Вона швидко встала і почала вилазити з квітів.

— Куди ви? Уже до снігу не підете?

— Ви вже мені доброго снігу засипали за комір. Інженер засміявся.

— А я все ж таки думаю піднятись туди,— сказав.

— Можете йти на зламання голови.

— Ай, ай! А ви не підете зі мною?

— Ні!

Вона швидко повернула назад.

— Ви ж заблукаєте самі, не знайдете дороги,— гукнув інженер.

— Хай це вас не турбує.

— А може підемо все ж таки?

У нього злість минула, а її місце заняла досада за нестриманість. Він усе ж таки зазнав хвилину приємності від неї і за це заплатив їй призирством і неневистю. Йому раптом жаль стало жінки.

— Агрипіно Петрівна! ви дуже сердитесь? — спитав він, підбігши за нею.

Вона спинилась і зміряла його з ніг до голови.

— Чого вам треба? — крикнула гостро.

— Я жартував з вами.

— Жартував?! Це у вас там на Україні прийнято так жартувати?

— При чім тут Україна. Ви знов нариваєтесь на такі жарти.

— Відчепіться від мене, негідний. Вам ще мало?

Він підійшов до неї і взяв її руку. Вона вирвалась.

— Чого вам?

— Я жартував. Пробачте, Іночко! Я жартував їй-бо.

— Ідіть ви геть!

Сором палив обличчя. Він чув свою тяжку провину перед цією жінкою.

— Не піду, тепер вже все 'дно, — сказав. — Давайте краще помиримось.

На нього дивились чужі, незнайомі, здивовані очі.

— Хіба можна миритись після того, що ви мені сказали? Та я ж вас з'валтувала!

— Нічого, це оригінально, пробачте.

— На віщо ж ви так грубо заляпали такий прекрасний образ?

Їй хотілось плакати. Стільки чекана, така бажана хвилина наступила і так швидко пропала дарма і так негарно скінчилась.

— Чого ви так поступили зі мною?

— Пробачте! По що зараз трагедії?

— Такого не можна пробачити.

— Можна.

Він обняв її за стан.

— Пустить! — почала вириватись тьотя Груша.

— Не вирветесь. Краще помиримось.

— Ні!

— Помиримось.

Він узяв її голову і поцілував у щоку.

— Геть, бесоромний! Ви користуєтесь з обставини.

Мені гидкий ваш поцілунок, огидний!

— Та ні, не може бути.

Він крадькома поцілував її ще раз. Не боронилась більше.

— І тепер противний?

Вона мовчала.

— Помиримось, скажіть?

Він взяв її під руку і вона вже не противилась. Звернули ліворуч і пішли до снігів, не згадуючи про сварку. Починалось каміння побити громами, а серед нього дзюрчали потоки, що випливали зі снігів. Між парою людей панувала гнітюча мовчанка і вони боялись її перервати.

— Що там наші роблять? — зважився нарешті інженер.

Тьотя Груша не відповіла.

— Цілюються, — сказав інженер ніяковіючи.

Тьотя Груша голосно розплакалась.

Інженер здивовано глянув на неї.

Сонна тайга ліниво ловила тупіт кінських копит. Бурчливий аю¹, що на силу знайшов собі леговище серед вивертів кількасотлітніх кедрів, покидав тепле місце і втікав далі від дороги. Благородний марал, зваблений дудочкою Юнаякова, вирізаною з бур'яну, переконавшись що це не телиця, ніс свої кріслаті роги вглиб тайги. Там тайга вже дрімала. Там царила тиша, тільки де-не-де дзюрчали потоки, що випливали з лісних джерел, чи бурундук засвистів сполошений падінням кедрової шишки. Дрімали

¹ Аю — ведмідь.

кедри кількасотлітні. Розбуджені тупотом кінським, вони поглядали злобно й суворо на тих, хто смів їх будити. Чіплялись трави за кінські ноги, чіплялись за ноги їздців, як змії. Тайга не любить гостей. Але вони їдуть нею. Вони швидко покинуть її. Один їм тут приятель — місяць. Він густо але світло на невтопану стежку, освічує путь.

Юнаяков нудно вирає на дудці. Художникові подобається своєрідна мелодія. Вона так дивно звучить серед цієї чарівної тиші, серед цього могутнього рослинного царства, серед цих диких, величних гір. Це особлива музика і тільки таку чула в своєму тисячелітньому житті тайга. Художник бачить перед собою силует Тані. Її задориста голівка тепер похилилась. Вона певне думає про щось своє, жіноче. Він знов почуває, як близька вона йому, як дорога, кохана. Він на силу стримує себе, щоб не під'їхати та не обняти її тут, на очах у всіх. Йому хочеться сказати їй якесь гарне слово, зробити їй якусь приємність. Художник відчув безмежну красу, що його оточила. У душі йому тихо, як серед цієї дрімучої тайги. Він під'їжджає до неї близько і будить з задуми.

— Таню? — каже він тихо, ледве чути.

Вона здригається, повертає голову.

— Що? — питає в'яло, як крізь сон.

— Ви найкраща жінка — каже невдало художник.

Від тих слів Таня відразу притомніє. Варто було будити її, щоб сказати таке?

— Не говоріть дурниць, — каже вона холодно і сміливо.

Його морозить її тон. Художникові страшно неприємні її зауваження. Він не розуміє, як можна це сказати тепер, тут, серед того раю. Тепер і дикий звір мусить бути ніжний, як та природа, як та вечірня година.

— Чи ви така груба, чи хочете зробити з себе таку? — каже він спокійно. — І перше і друге вам не до лиця і не на користь.

— Мені це байдуже.

— Що ж з вами? Що з вами?!

— Нічого.

Художник здивовано поглядає на неї і не розуміє нічого. Чого вона така? Він знав, що вона любить його. Любить так, як може любити незіпсоване дівоче серце, перший раз. Але чому такий холод, чому вона така? Невже він ніколи не вияснить того?

— Таню! — кличе він.

— Чого вам?

— Невже я не заслужив на ласкавішу відповідь?

Вона нервово сіпає коня за вуздечку і б'є кнутом.

— Не заслужили.

— Чому? — він не розуміє тих раптовних змін, їх характеру.

— Ви смієтесь з мене, — відповідає вона.

— Звідки це? — дивується художник. Він пригадує чи не сказав чого образливого, чи некоректного, але не знаходить нічого такого.

— Я чую.

— Що ви чуєте? Ви хорі! У вас хоре самолюбство. Так жити далі не можна. Не треба бути дитиною.

Бін має право на те, щоб йому нарешті вірили.

— Таню! невже ви й досі не вірите, що я кохаю вас? Таню! Рідна моя!

Таня заплакала. Вона поїхала швидше вперед, щоб ніхто не бачив її сліз. І їх ніхто не бачив, хіба місяць, що заглядав нахабно у вічі, і він, її вимріяний Олесь; він бачив брильянти на її довгих, чорних віях. Їх не бачив провідник, що їдучи впереді нудно вигравав на своїй дудці, не бачив інженер, ані тьотя Груша, що давно помирилися і далеко відстали від компанії, щоб на самоті полюбуватися красотами ночі.

Тріш і Аргачі розставшись з Юнаяковим сіли на коні і щосили пігнали назад.

— Гадино продажна — бурчав і сопів Тріш, підганяючи коня. Він мав у голові новий плян, але ховав його перед товаришем, хочаби порадитись і поділитись з камом. Тріш не довіряє тепер нікому, не довіряє і Арґачі після того, що вчув від Юнакова.

— Що скаже нам Натрус? — бідкав Арґачі.

— Нічого, — заспокоїв Тріш.

— Він не заплатить нам, — сказав Арґачі.

— Заплатить! Не турбуйтеся! І він заплатить, і Юнаков, і вони, — відповів злобно Тріш. Він горів від зненависти і сам не знав до кого більше чи до тих, чи до Юнакова, що розбив його пляни.

„Треба було там зарізати гадюку, а потім покінчити з тими, — думав Тріш. — А ще й воно там з ними цей виродок. Звісно жінка. Проста ж тварюка. Га! Попам'ятаєте ви нас усі!“

Він розгортав свій плян усе ширше і радів на саму згадку розправи.

Надворі побіліло, як Тріш і Арґачі стали на змиленних конях перед юртою Натруса. Кам, почувши кінський тупіт, швидко зірвався і вийшов надвір. Він читав з очей Тріша, що він йому привозить, які новини, але лице Тріша було суворе нерозгадане.

— Зайдемо в юрту? — спитав кам.

— Ні з чим заходити.

— Знов невдача?

— Знову.

Усі три мовчали. Тріш набивав люльку і не дивився на кама.

— Вогонь є у юрті? — спитав.

— Заходь.

Вони зайшли у юрту і Тріш розказав камові про пригоду. Підчас оповідання кам мовчав. Не видно було по його обличчю, як він реагує на ці звістки. Іноді воно прояснювалось на хвилинку, то знов затягалось хмарами, сірими, непроникливими. Він дав висказатись Трішеві, а як той скінчив, поволі спитав:

— Вони обидва там?
— Обидва.
— Везуть щось з собою?
— Здається нічого. Я обшукав їхні сідла й мішки.
— Ніхто не бачив?
— Ніхто. Вони були в хаті, вечеряли, а Юяна-яков пігнав коні напувати.

— Чого ж ви показувались йому на очі?
— Коні зрадили, а втім, ми думали, що він свій чоловік, не зрадить, хоч би й підозрював що.
— Йому не вір!
— Тепер не повірю. Він грозив нам,— сказав Тріш.
— Погрози його не страшні.

Кам моргнув на Тріша і вони вийшли з юрти. У юрті залишився Аргачі сам. На землі спала скулена в клубок стара жінка Натруса. Аргачі морив сон. Він сперся на руки і задрімав.

Натрус і Тріш посідали на колоду, що лежала не далеко від юрти, і Тріш, витягнувши наперед ногу, почав докладно розказувати свій плян, що назрів йому в голові підчас повороту з невдалої виправи.

Кам насупив брови і слухав не перериваючи, доки Тріш не скінчив.

— Ти розумно задумав,— сказав кам, коли Тріш замовк надовше. — І в мене був такий плян. Видно Ерлік осінив нас однією думкою. Коли його вдасться здійснити, я принесу йому в жертву найкращого коня.

Тріш задумливо глянув на небо, немов би звідти чекаючи відповіді. Кам бистро дивився на Тріша. Той повернув голову і сказав переконано:

— Вдасться!

Кам зідхнув.

— Коли ти захочеш,— сказав він,— ти зможеш. Тільки тепер ти вже підеш сам без допомоги.

— Добре. — Допомога йому ні дочого.

— Це треба робити швидко доки вони там.

Тріш знає. Доки сонце зайде, він буде там. Тільки чи кінь дійде? Кінь стомлений. От, як би другого коня?

Кам заспокоїв Тріша. — Про це не може й бути мови. Така дрібниця.

— Про це ти не турбуйся, — сказав він, — коня бери, якого хочеш.

— А той, — показав Тріш на юрту, — чекає плати. Кам видно забув про гостя.

— Хто? За віщо? — пригадав нарешті.

— За це, що їздив зі мною.

— А без плати не може? Я дав йому колись ліки.

— Вони не помогли, — сказав спокійно Тріш.

— Нехай. Дам йому барана і більше його не хочу.

— Діло твоє, — сказав Тріш. — Хоч він і бідняк, але він ще може пригодитись. Тепер кожна людина дорога.

Кам не міг з цим не погодитись.

— Це правда, — сказав він ніби про себе.

Вони встали з колоди. Пора було закусити. Тріш давно чекав на це. З-за гір вилізло сонце і відпровадило їх до юрти.

Аїл дрімав в обіймах срібної літньої ночі. Місяць, як найкращий ювелір, сріблив закоптілі юрти і дахи хат, що стояли де-не-де поруч зюртами, сріблив дерева і плоти, сріблив дорогу і гори. Ніхто не перешкоджав йому в роботі. Тихий алтайський аїл, порозкиданий по широкій долині, спав твердим сном. Місяць підплив вище і став, щоб згори подивитись на свою роботу. Але раптом і він дивувався. Із відкритого вікна однієї хати, що своїм зверхнім виглядом дещо відрізнялась зпоміж усіх інших будівель, попливла дивна музика, понеслися чарівні звуки, полинула сумна мелодія і впала, як журба, на холодні груди гір. Прокинулись гори — заслухались... Закліпали зорі очима, побілів місяць від подиву...

Тихенько рипнули двері юрти, що стояла поруч із хатою і з неї вилізла стара Тібан. Бабуня не могла спати і радо вийшла надвір послухати чудової музики, бо давно вже не чула її.

„Щось трапилось“ — подумала Тібан у своїй старій голові, — може, Ульгень вислухав її палкі молитви і повернув розум її синові? Може, він знов стане давньою людиною, доброю, ласкавою; може, Ульгень навів йому ясну думку і він помириться зі своїм нещастям?.. Але хіба це нещастя, як дівка не любить?..

Музика навиває мрії і стара Тібан пригадує свої давно минулі, молоді літа. Усе до найменшої дрібниці. І як дівувала, і як її викрали, і проти золі заміж віддали, за малого семилітнього хлопця, сина багатих батьків... Вона кохала тоді Манзира, бідного, але красивого парубка, найкращого на цілий аїл...

Мрія сідає на мить, як пташка, на її старечі губи. Вони розхиляються, відкривають беззубий рот, і знов змикають у сувору лінію. Так, вона помирилась із долею. Закон батьків сильніший від волі дітей. Хіба можна йому противитись?.. І звикла. І дітей має, уже заміж повіддавала дочок і одного сина одружила і тільки один залишився, її найстарший і найлюбіший — син... Манзира...

Її думи линуть у давню давнину, сплітаються зі звуками скрипки, творять одну скаргу, і лине вона в невідомій сфері, туди, де живе невідомий Ульгень.

По зораному обличчі старої котяться сльози, падають додолу і блистять з россою на траві. А за вікном ридає, плаче скрипка...

Доктор Темір давно не грав на ній. Ще з того часу, як його так несподівано, так грубо відкинула Таня, він не брався до скрипки, і вона мовчки лежала в чорному футлярі, як у гробі живцем похована дитина.

Він грав на ній колись Тані. Вона любила його музику. Коли було їй чого важко на душі, вона приходила

до нього, заходила в його скромну кімнату, сідала в м'який фотель, його самотню цінну річ, і слухала музики. Темір грав її любимі мелодії.

— Докторе, — сказала вона раз, — щоб втихомирити найдикиші інстинкти людини, треба заграти на скрипці. Мені здається, що скрипкою можна втихомирити навіть дикого звіря...

І Темір захопився тоді і грав так, що потім не бачив нічого, забув, що вона сидить в його кімнаті. А коли перестав грати, вона сказала:

— Видно, що ви, докторе, мешканець країни камів. Ви, як кам входите в екстаз і забуваєте, що навколо вас діється.

Тоді вона дозволила йому пестити свою руку. Він затримав її руку довше. Вона не виривала і він спитав.

— Таню! невже мені більше не можна? Невже я ніколи не доторкнуся губами ваших уст?

Він благав її, а вона всміхалась.

— Ви, як справжній кам, — сказала вона тоді, — вимагаєте зараз плати за роботу. Коли так, то я не хочу слухати вашої музики.

Доктор сидів тоді прибитий, безнадійний, випустив її руку, а коли Таня відійшла, він перший раз напився до самозабуття.

Давно це було...

Доктор обірвав гру на полутоні і кинув скрипку на ліжко. Щось бренькнуло в ній, урвалось як життя і кинуло світові передсмертне зідхання.

Стара Тібан зігнулась, згорбилась і нишком сховалась у юрті, боячись, щоб син не побачив, не догадався, що вона підслухувала.

Темір сперся на вікно і задивився на ніч. Вона по-давньому стояла спокійно, тихо. Моргали зорі, усміхався місяць, тиша довкола, а йому здавалось, що там десь, де гори, плачуть звуки скрипки, б'ються об кам'яні груди, як його шалені думки...

Далеко шуміла Катунь...

Задирчав десь деркач на лугах над Катунню, забив перепел і тиша, і сум...

— Коби заснути?..

Доктор Темір нервово тре гарячого лоба. Уже кілька ночей не спиться. Не помагають наркотики, що він їх вживає щодня, не помагають вина. Вилікувавши на своєму житті стільки тіл, не може вилікувати одної душі. Власної душі. Яка ще немічна наука!

Людський організм не годинник, що його можна розібрати на найдрібніші часточки, вичистити, змастити, зложити, порухати і він піде. Тай то, коли пружина трісне, то не pomoже годинникові вже жадна сила, бо пружина душа годинникові. Та годинникарі мають спосіб: вони вставляють йому нову душу, нову пружину, і годинник іде знов; а лікарі, на жаль, ще не мають способу вставити людині нову душу, чи вилікувати стару...

Доктор іде поволі до шахви, виймає недопиту пляшку і випиває до дна. Це покищо єдине лікарство, що помагало досі. Але тепер вже і від нього щось не легше.

Світ легко вернеться, шумить в ухах. Заточуючись іде до вікна.

— Де вона зараз? — питає він у синіх просторів.

— Десь ночує в дорозі — відповідає собі сам. — Може з ним і спить? Може вона вже його? — Доктор Темір давно її не бачив, але він пізнає, він все пізнає.

Темір починає сміятися уриваним нездоровим сміхом.

— Ха - ха - ха! Ось нащо придалась наука! Штука лікарська! Ось!.. Щоб пізнати — чи мила ще дівчина, чи вже жінка іншому... Красота!

Щось починає душити, щось давить. Якась невидима рука стискає горло до спазми. Він кашляє, лице, багровіє, очі лізуть на лоба. Щоб не задхнутись, він ходить швидко, швидко по кімнаті, а надворі, на лугах Катуні знову: дир - дир, дир - дир...

Доктор спинився коло вікна і почав надслухувати. Його приваблює і заспокоює на мент голос деркача. Його дерчання, як чарівна музика. Вона тягне його туди на луги, де серед високої трави і квітів грає цей маленький, сірий музикант. Яка безжурна його гра...

Сива, сувора Катунь безвпинно котить хвилі, шумить і кличе. Коли б можна заразитись її силою! Коли б можна перейняти її могутність, коли б можна забути!...

У голові шумить, у голові мутяться мислі. Темір бере капелюха й виходить надвір. Холодний легіт ласкоче розпалене обличчя.

... Дир-дир—несеться з луку,

шумить суворо Катунь.

Доктор Темір іде туди...

Кінець див. сліду-
юче число „Л. Я.”

Хай живе диктатура пролетаріату!

Вельмишановний ЛИСТ V. МИНА МАЗАЙЛО
тов. Скрипник! ДО НАРКОМА ОСВІТИ
До вас звертаюсь, М. СКРИПНИКА
як до Народнього Ко-

місара Освіти, що мусить турбуватися про забезпечення національних потреб національних меншостей України. Чому на цьому тижні знову засновано один єврейський національний район, а про справу російської національної меншости ви не турбуєтеся? Нічого там говорити про російські національні сільради та російські національні райони, бо то на селі. А от чому не вживаєте заходів для забезпечення наших національних інтересів от таких громадян, як я Мина Мазайло, та й взагалі інші службовці наших установ.

До речі, я спростовую клеветницький виступ проти мене письменника Куліша, що у формі своєї п'єси написав на мене доноса та ще й повідомив, що буцім то мене звільнено. Нічого подібного! У наших установах ще є досить людей цілковито свідомих у справжній національній

політиці, що розуміють, що вони не мають права торкатися моїх особистих справ, як от зміна прізвища тощо. Я на службі свої обов'язки виконую і вживаю отую українську мову, коли треба писати до Наркомосу чи до якоїсь місцевої, української установи. Але до мого приватного життя нікому немає діла. Тому мене й залишили на роботі.

Однак мої національні культурні потреби цілковито нищать. Дійсно. Я чесний радянський громадянин, служу старанно, ніякого опору українізації не веду, живу собі тихенько на Холодній Горі. До того я — член ДД і Т-ва „Геть Неписьменність“, одно слово від мене нічого кепського радвлада не має. А однак мене на кожнім кроці врізують і давають. Перейшов й до обновленської церкви, — я ж не реакціонер. Але не пройшло й місяця, як церкву нам забрали й звідтіля тепер замість нашого живого церковного російського слова йде по радіо українська мова.

Бувало після служби щовечора читаємо „Вечернее Радио“. Сидиш собі дома в приватнім житті й читаєш газету. Узнаєш з неї все, що треба: де що в кого вкрали, хто кого побив, що коїться на білому світі. Тоді я відчував, що радянська влада забезпечує мої національні потреби. Свій куток. Своя газета пише про своє життя своєю мовою. А тепер: на тобі! І ту останню газету українізували! Мене цілковито позбавлено культурного знаряддя для моїх національних потреб.

Тепер говорять буцім то хотять українізувати ще й оперету. Де ж тоді діватися? Навіть у суботу чи в неділю піти нікуди буде. Бо яка ж це буде оперета, коли в ній танцюватимуть по українськи? Як же можна буде тоді піти на „Прекрасную Елену“, коли вона промовляти буде по українськи? Ну, та я сподіваюсь, що тут всетаки не удасться. Наші всі службовці, що ходять до оперети, цілковито проти її українізації. Нехай собі українці будують нову оперету,

з новим репертуаром, ще ліпше, коли це буде оригінальний репертуар, але ж наші національні інтереси мусять бути забезпечені.

Я гадаю, що скоро влада зрозуміє, що з українізацією „Радіо“ вона зробила помилку. Нехай собі робітники пролетаризуються й українізуються, але ж треба забезпечити національні інтереси й нашого російського службовця, російського міщанства, всіх тих, що складають величезну більшість міста Харкова й визначають його культурне обличчя.

От тепер я перестав передплачувати „Радіо“. Зрозуміло, коли передплачуєш за місяць — дешевше буде, але тепер я не щодня буду купувати, так що піде одне на одне. Але взагалі газета стала не моєю й я не можу її підтримувати. Я певний тому, що українське „Вечірнє Радіо“ себе не видержить. Читач не сприйме українізації „Вечірнього Радіо“. Треба ясно сказати: у день на роботі хай буде українізація, але вечір — то приватна справа. Оперета, „Вечірнє Радіо“ — мусять бути російською мовою. Без сумніву так і прийдеться повернути до цього.

Але ж навіщо тоді все це затівають? Навіщо дьоргать нас і чіплять за наші національні культурні інтереси? Я гадаю, що ви, як Народній Комісар Освіти, мусите втрутитися в ту справу й виправити отее перекручення правильної партійної лінії. Бо ж український націоналізм це є зараз основна загроза й дійсно права небезпека, — як то мені передавали, правильно говорив в Інституті Марксизму проф. Шпунт.

Прошу Вас покласти резолюцію й повідомити мене.

З повною пошаною.

Службовець *Мина Мазайло*

Резолюція: „Листа розглядати, як фейлетон і направити до „Вечірнього Радіо“.

Микола Скрипник

закінчили. Ми закінчили, а ви перечитали, любі товариші. Що ж далі робити? Очевидно доведеться чекати на книги 138 — 139 — 140 і т. ін. Адже як не як, а мусимо ж ми зрештою видрукувати, і „Народнього Малахія“ М. Кулішевого і „Ревізора“ М. Хвильового і „Невелику драму“ — новий роман Валеріяна Підмогильного, який, тобто новий роман В. Підмогильного, буде друкуватися у „Літературному Ярмарку“, і який роман ви почитаєте, мусите почитати, бо поза вашим бажанням він захопить вас і так захопить, що ви не знайдете місця, аж поки не дочитаєте останньої картки.

До речі, оце недавно кілька тижнів тому, вийшла друком нова збірка Аркадія Любченка. Збірка називається: „Вона“. Але не подумайте, шановні читачі, що Аркадія Любченка ми так поспішили поставити поруч Валеріяна Підмогильного тому, що вважаємо його за кращого або гіршого від останнього. Це було б цілковите непорозуміння і річ шкідлива і непотрібна тим більше, що останнього часу, крім цієї Любченкової книжки, вийшли іще нова книжка поезії Т. Масенка „Південне море“ і роман Олексі Слісаренка. Роман називається „Чорний янгол“. (До речі про оце чорне: щось пішла мода на всяку чорноту! Тільки подумайте: у Слісаренка „Чорний янгол“, у Епіка „Чорний борух“, у Гжицького „Чорне озеро“; коли додати до цього ще такі назви, як „Гробовище“ Ярошенка, „Смерть“ Антоценка-Давидовича, „Вуркагани“ Микитенка, — то дійсно будемо мати щось цілком протилежне отій „голубій даліні“, яка з легкої руки Хвильового так всевладно панувала ще лише кілька років тому).

Проте, це не значить, що згаданий „Чорний янгол“ має в собі якусь містику. Адже, наведене вгорі протиставлення є тільки протеставлення і нічого більше і, значить, висновків із нього робити не можна аніякогісіньких, інакше бо ми уподобилися б деяким

критикам, не вельми розумним, але надто таки твердолобеньким. Це ніби лайка, але хай згадані критики не обіжаються, зрозумівши, нарешті, що плоди ученія горкі суть. За таке „ученіє“, між іншим, ми вважаємо і промову М. Скрипника, виголошену на якомусь засіданні, якогось з'їзду робітників якогось письменницького департаменту. Промову цю, що має назву „Проти забобонів“, вищено одночасно у шостих номерах „Критики“ та „Молодняка“. Щоб шановні наші читачі не вважали, що ми несправедливо і голословно поневіряємося із згаданої твердолобенької критики, дозволимо собі навести один невеличкий уривочок із промови т. Скрипника. Уривок це такий.

„На цьому з'їзді один з промовців,— скільки зрозуміло можна вірити стенограмі (а т. Микитенко говорить, що в стенограмі іноді записують думки навпаки), казав так: ті, що на наш з'їзд не явилися, хоч їм послали квитки з дорадчим голосом,— тим самим поставили себе поза межами пролетарської літератури; вони, мов яв, і є попутники. Виходить, попутника досить легко пізнати. За лямбус для цього є те, чи приймає цей письменник запрошення прибути на з'їзд з дорадчим голосом, чи не приймає його“...

Отже, ми гадаємо, що наші твердолобенькі критики аж ніяк не можуть зріктися вищенаведених своїх тверджень. А дуже жаль. Жаль не забобонів, а жаль отой прекрасної методи, за якою так легко-легко прошити містикою не тільки „Чорного янгола“, а й взагалі все, що не схоже на „Ураганно Барабанні ритми“. Але хай їм, цим твердолобеньким, із їх барабаними ритмами.

Оце недавно, майже цими днями, вийшов друком новий роман Юрія Смолича „Господарство д-ра Гальванеску“. З цього приводу деякі наші ясні божки і умрачние демони терміново замовили по бальону атраменту і по оберемку уптаток... Проте, як запевняють нас із цілком певних джерел, функцій

між цими, гідними на всяку пошану божками й умраченими демонами, ще остаточно не розподілено. В усякому разі просимо шановних товаришів читачів лаякатися, але і не надто. Не такі страшні ті божки, як їх малюють.

Ми мало читали Ваш журнал, дорогий т. Михасю, бо проба́че на слові, його нудно читати.

Але раз Ви звернули на нас увагу, то для ближчого знайомства дозвольте висловити щирі почуття до Вас і до Ваших хлопців та поділитися тими думками, що у нас виникали, слідкуючи, хоч не систематично, за могутнім розвитком Вашої творчої думки та Вашою громадською і міжпланетною діяльністю.

Перше, що ми маємо сказати, що на Вашому бутті і творчості як у дзеркалі відбивається великий закон життя суспільства, ім'я якому діалектика.

Революція розрила для Вас безмежні простори.

Ваш буйний дух рвонувся до тігانیчного бою та не менш тігانیчного будівництва. Пригадайте "Семафор у майбутнє", як Ви гасали через меридіани, говорили з другими світами, кидалися плянетами як м'ячиками.

Уявив собі — страшно робиться!

Потім, чи здається разом, Ви почали нищити мистецтво. Геть його, ламай його, к чорту мистецтво, "революція" — так "революція"!

Геть всю культуру, що була до цього часу, хай, мовляв, буря моїх слівес (бо у Вас, тов. Михасю, все це лише в літературі) змете з шляху революції всю мізерію мистецьких скарбів!

Що буде далі — не знаю, не ведаю, а доки що — бей, руй, ламай!

Трохи, т. Михасю, аж анархізмом запахло, на бунт (звичайно словесний) оскаженілого дрібного буржуа скидається, зате так сміливо, могутньо... сказано.

За Леніном, нібито пролетарську культуру можна будувати лише використовуючи попередню культуру, що дісталась нам у спадщину від буржуазного суспільства.

Та то, мов, нас не стосується: то — Ленін, а то Михась Семенко; у кожного свої думки можуть бути.

Діалектика.

Потім Ви, дорогий т. Михасю, кудись на кілька років зникли. Ми гадали, що Ви переїхали на якусь іншу плянету знищити

ЛИСТ ДО ЯРМАРКСМА

..ДІАЛЕКТИКА..

Присвячується групі журналу "Нова Генерація" та її шефу М. Семенку.

мистецтво, коли воно там мався. Яким шляхом Ви поїхали, то ми не цікавилися, але для Вас же все можливо. Ви могли, наприклад, випростати один з меридіанів, взятись за один кінець його, другим вдаритись в землю і підвестись високо, високо, доки земля-мама перестане притягувати, а там спинили б тим же меридіаном одну з планет і зіхали б легенько по ньому на нову землю.

Але згодом ми почули, що Ви мешкаєте в Одесі — мамі. Здивувались — ну, що ж, могло трапитись.

Потім, нарешті, Ви в столиці України.

І маєте свій журнал „Нова Генерація“. Багато плутають цю назву, думають, що трохи скорочено, але цур їм.

Тут Ви, дорогий тов. Михасю, вже куди поскромнішали. Вже чомусь-перестали чіпати і екватор і меридіани та розмовляти з планетами.

Діалектика.

На одній сторінці свого журналу Ви виписали всі наші радянські гасла, в тому числі поставили, що Ви і за нове мистецтво.

Тут ми догадалися, що Ви не так собі, пробачте на слові, не подумавши нищили раніш мистецтво, а для того щоб побудувати нове.

А дісталось ж від Вас мистецтву, до речі, здорово — ледве вижило.

На другій сторінці Ви пишете, що ви проти національної обмеженості, безпринципного упрощенства, трипільного хуторянства і т. ін.

А от як Ви будете творити нове мистецтво — Ви не сказали.

Подумали ми, ну що ж — може так і треба; спочатку люди громиди мистецтво, потім обклали себе добрими намірами, а далі щось і робити почнуть.

Діалектика.

Потім чути нова зміна.

В журналі „Нова Генерація“ написано: „мистецтво як емоціональна категорія культури відмирає“. Не будуть грати оркестри на народніх святах, в робітничих клубах, не чути буде пісень, взагалі зникне музика, бо вона наскрізь емоціональна. Може лишиться один барабан вистукувати робочі ритми в раціоналізованому суспільстві. Театру не буде, а буде народне видовисько, де в рухах, емоціонально неофарблених, будуть розповідати про останні технічні наукові винаходи тощо.

„Нова Генерація“ оголошув, що етап деструкції мистецтва закінчується і починається конструктивний етап функціональних мистецтв в плані універсальної установки на комунізм.

І це все — Ви, т. Михасю, бо Ви, ж один влаштували і деструкцію мистецтва. Це безперечно не чия небудь, а Ваша, власна Ваша діалектика.

Переходячи до конкретної діяльності, Ви, т. Михасю, їздили

агідувати до Києва. Про мистецтво, конешно. Влаштували диспут, платний, багато було людей. Кажуть, що Вас там дуже по-скубли (фігурально звичайно) Врона та Седляр. От осоружні! Нам сором за них, бо то члени одної з нами організації.

За те і Ви ж їм віддячили. В Харкові при нагоді Ви скликали своїх хлопців і влаштували з ними диспут про театр та про бойчукіам. Про театр саме до речі було, треба було від Березія відмежуватися, Ви, т. Михасю, „дуже багато допомагали Курбасу“, можна сказати „в люди вивели“, а він несправдив Ваших надій. Про бойчукістів тому, що не можна ж було припустити безкарно насміятися над Вами, т. Михасю.

Те, що говорилося на Вашому диспуті про Березія та Курбаса, показує, що Ви, т. Михасю, та Ваші хлопці не тільки „глибоко“ критикуєте, але й проглядаєте далеко наперед. Все було так „добро“, так „здорово“ сказано, ніби Ви вже знали наслідки театрального диспуту про підсумки театального сезону, що відбувся аж через чотири дні після вашого. На диспуті Ви намяли боки осоружним армістам та зокрема бойчукістам.

Все це Ви видрукували в своєму журналі. Правильно — інакше для якого біса було б і диспут влаштовувати.

Ви створили бльок з ВУСПП'ом і чесно відверто сказали: „ми припиняємо друкувати матеріал направлений на компромітацію ВУСПП'у“. Раніш, мов, ми вас вважали за неуків, хуторян, еклектиків, а тепер — баста, помирились, будем хвалить, дяяти найдемо кого другого.

Діалектика.

Взагалі, т. Михасю, коли оглянути Ваш шлях, треба сказати — багатий шлях і головне наскрізь діалектичний. Але нас сум бере, коли дивимось на семафор Вашого майбутнього. Ви мусите вмерти. Серйозно кажемо. Вмерти не як фізіологічна істота, а як успішний чинник, разом із Вашими хлопцями.

Чому ж так.

А от чому: деструкція мистецтва кінчається (самі ж кажете), обструкція як оригінальна метода Ваших виступів вже нікого не дивує і не цікавить. Конструкція чогось нового Вам не звична. Ваші хлопці пишуть оповідання та вірші не краще, а гірше ВУСПП'івців, ті грамотніші, вони, бачте, трохи вчилися, доки Ви займалися деструкцією та обструкціями. Нічого нового Ваша організація не створила і в позитивній частині роботи вона лише плентається позаду за ВУСПП'ом.

Тому раціональні вимоги, поставлені перед мистецтвом сьогодні, потребують Вашого самознищення. Або Ви будете проти раціоналізації, значить проти того гасла, що ви прийняли від комуністичної партії.

Так, Ви, т. Михасю, мусите зникнуть.

А шкода:

Робітникам з Донбасу, що Ви пишете (це мабуть помилка)

читають Ваш журнал, Ви можете тоді сам від імени ВУСПП'у
сказати, коли запитають чому припинилась „Нова Генерація“:

„Так, товариші.
На віку як на довгій ниві — усього буває.
Хотіли і ми себе в революції показати.
Вийшли з гаслами:
Деструкція,
Обструкція,
Конструкція.
А по-вашому, по-робочому, значить —
буза.
І як буза ми зникли.

А все це мов — діалектика.

Група армістів

До автобіографії автора інтермедії 137 книги „Літературного Ярмарку“. Червень 1929	1
Василь Бобинський — Дитинство	3
Микола Хвильовий — Іван Іванович	5
М. Майоров — Кілька слів на адресу Іванів Івановичів	56
Терень Масенко — Сестра	59
Лист І. Т. Масенко до І. Сенченка	60
Г. Кодюба — Хвороба	67
Лист П. Ів. Сенченко до О. Копиленка	92
В. Мисик — З півдня темніє обрій	97
Лист III. О. Копиленко до Гр. Епіка	101
П. Капельгородський — В своїй хаті — чужа правда і сила і воля	107
Лист IV. Гр. Епик до О. Досвітнього	131
Гжицький Володимир — Чорне озеро	137
Лист V. Мина Мазайло до наркома освіти М. Скрип- ника	272
Епілог	275
Лист до ярмаркома	277

Сорочка — панно із „Сорочинського Ярмарку“ і пор-
трети серед тексту — роботи худ. Анатолія Пе-
трицького.

Карусель — роботи худ. В. Г. Кричевського.

Технічне оформлення — Я. Руденського.

27.00